
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ:
ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Λίγοι όροι στο πολιτολογικό λεξιλόγιο εμφανίζονται τόσο αμφιλεγόμενοι, αμφισβητούμενοι, με πολλαπλές σημασίες και ερμηνείες,¹ αλλά, συγχρόνως, τόσο εύκολοι φαινομενικά στη χρήση από ειδικούς και μη χωρίς καμία αποσαφήνιση, όσο η πολιτική κουλτούρα. Στο πλαίσιο της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας μάλιστα, η «πολιτική κουλτούρα» ως αναλυτική κατηγορία παρουσιάζει το πρόσθετο μειονέκτημα ότι ενοχλεί με τον ξενικό της χαρακτήρα ειδικούς διαφόρων κλάδων των κοινωνικών επιστημών, οι οποίοι και προτείνουν εναλλακτικούς όρους.²

Πέρα όμως από τη συζήτηση για τον όρο αυτόν καθ' εαυτόν και τα προβλήματα που απορρέουν από τη χρήση του, είναι χρήσιμο να υπενθυμίσουμε ότι η μελέτη της πολιτικής διαδικασίας, όταν υπερβαίνει την περιοριστική οπτική της κλασικής πολιτειολογίας, επιβάλλει, κατ' ανάγκην, να λαμβάνεται υπόψη μια σημαντική παράμετρος της: το σύνολο των στάσεων, των αντιλήψεων και των αξιών που έχουν πολιτική σημασία ή που αφορούν πολιτικά αντικείμενα, ένα σύνολο το οποίο διαμορφώνεται ιστορικά και με βάση την κοινωνική εμπειρία. Το σύνολο αυτό αφ' ενός αποτελεί παράγοντα που διαφοροποιεί κοινωνικούς σχηματισμούς και κοινωνικές ομάδες μεταξύ τους, και αφ' ετέρου παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη διερεύνηση της πολιτικής πραγματικότητας της κάθε κοινωνίας: οι στάσεις και οι αντιλήψεις αυτές, που συνθέτουν μέρος της πολιτικής κουλτούρας μιας κοινωνίας, αποτελούν παράγοντες διαμόρφωσης της πολιτικής συμπεριφοράς των κοινωνι-

Η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα είναι επίκουρος καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα Π.Ε.Δ.Α. του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Η μεθοδικότερη συνοπτική παρουσίαση των ερμηνειών της «πολιτικής κουλτούρας» είναι κατά τη γνώμη μου αυτή της G. Patrick, 1984. Βλ. όμως και B. Badie, 1986. Για την πληρέστερη βιβλιογραφική ενημέρωση έως το 1985 με αναφορές στα μεθοδολογικά προβλήματα που δημιουργούνται στη χρήση της σχετικής έννοιας, βλ. Y. Schemel, 1985.

2. Βλ. παρακάτω, υποσημείωση 15.

κά/πολιτικά δρώντων υποκειμένων, η οποία, άμεσα, επιδρά στη φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος.³

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πολιτικής κουλτούρας μιας κοινωνίας, και ειδικότερα αυτά των διαφόρων κοινωνικών ομάδων που τη συνθέτουν⁴ —και τα οποία διαφοροποιούνται περισσότερο ή λιγότερο μεταξύ τους λόγω των ιδιαιτεροτήτων της ιστορικής/κοινωνικής τους εμπειρίας— αποτελούν απαραίτητο σημείο αναφοράς, είτε το θέλει είτε όχι ο μελετητής της πολιτικής διαδικασίας. Κι αυτό, ανεξάρτητα αν το ιδιαίτερο αντικείμενο της μελέτης του είναι, για παράδειγμα, τα πολιτικά κόμματα ως εκφραστές διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων, το κομματικό σύστημα, οι ομάδες πίεσης, θέματα εξωτερικής πολιτικής που σχετίζονται με την καθοριστική —για τη συνολική φυσιογνωμία μιας εθνικής πολιτικής κουλτούρας— διάχυτη αντίληψη σχετικά με την ισχύ και το κύρος της χώρας στο διεθνές σύστημα, η εκλογική συμπεριφορά και τα ισχύουντα εκλογικά συστήματα κ.ά.π. Δεν νομίζω ότι μπορούμε να υπερβάλλουμε στην υπογράμμιση της σημασίας ούτε του συστήματος στάσεων και αντιλήψεων ατόμων και κοινωνικών ομάδων ως παράγοντα διαμόρφωσης της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας την οποία αυτά βιώνουν, ούτε της βαρύτητας της ιστορικής/κοινωνικής εμπειρίας τους, που παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ανάλογα με πολλαπλές παραμέτρους, στη διαμόρφωση του εν λόγω συστήματος.⁵

Στόχος του άρθρου αυτού δεν είναι ωστόσο να επιμείνει στην κεντρική σημασία της «πολιτικής κουλτούρας» ως αναλυτικής κατηγορίας στις πολιτολογικές έρευνες, ούτε βέβαια να προβεί σε αναδρομή στο ιστορικό

3. Δεν αναφέρω, ηθελημένα, κανέναν αυστηρό και κλειστό ορισμό της πολιτικής κουλτούρας. Για τους καθιερωμένους ορισμούς, βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σελ. 31-39, όπου αναλύεται και η δική μου άποψη για τη σχέση πολιτικής κουλτούρας-πολιτικής συμπεριφοράς. Αυτό που επιδιώκω με την παραπάνω διατύπωση είναι, κυρίως, να επισημάνω τη συσχέτιση των δύο εννοιών, οι οποίες βεβαίως και δεν ταυτίζονται, και να διευκρινίσω την αναλυτική εμβέλειά τους ως εννοιολογικά εργαλεία.

4. Για να αποφύγουμε την εξωπραγματική πρόσληψη της φυσιογνωμίας κάποιας συγκεκριμένης εθνικής πολιτικής κουλτούρας είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη μας ότι αυτή δεν αποτελεί ένα ομοιογενές και λειτουργικά ενοποιημένο σύνολο που εκφράζει και εκφράζεται αναλογικά από όλα τα κοινωνικά στρώματα και ομάδες. Ωστόσο, συνήθως τα ποσοτικά δεδομένα όταν αναφέρονται γενικά στην Α ή τη Β πολιτική κουλτούρα, ιδιαίτερα στη συγκριτική ανάλυση, υποκρύπτουν την αντίληψη αυτή. Βλ. γι' αυτό το θέμα συγκεκριμένες κριτικές, J.P. Cot, J.P. Mounier, 1974, σελ. 51-56, και J.J. Wiatr, 1980, σελ. 103-123. Βλ. επίσης και B. Badie, 1986, σελ. 15, ο οποίος αναφέρεται στον «*consensualisme abusif*» που χαρακτηρίζει τους περισσότερους ερευνητές θεμάτων που αφορούν την πολιτική κουλτούρα.

5. Γίνεται νομίζω φανερό από τα παραπάνω ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνομαι την έννοια της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας παραπέμπει και στην έννοια της «νεοελληνικής ταυτότητας» και στον κοινωνιολογικό προβληματισμό που αναπτύσσεται σε σχέση με αυτή. Πρβλ. ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες σχετικές παρατηρήσεις στο Δ. Τσαούσης, 1983, σελ. 15-25.

της χρήσης της.⁶ Μετά από μια σύντομη κριτική αναφορά στην εμβρυσώδη ακόμα βιβλιογραφία για την ελληνική πολιτική κουλτούρα, και συγκεκριμένα σε εμπειρικές έρευνες που την αφορούν, θα γίνει προσπάθεια να επισημανθούν ορισμένα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας τα οποία παρουσιάζουν ενδιαφέρον τόσο από την άποψη ότι μοιάζουν να αποτελούν στοιχεία που τη διαφοροποιούν από άλλες (ευρωπαϊκές γενικά και νοτιοευρωπαϊκές ειδικότερα) όσο και γιατί μπορούμε να υποθέσουμε ότι αποτελούν σημαντικές εκφράσεις κεντρικών δεδομένων της φυσιογνωμίας της τα οποία δεν έχουν ακόμα υπογραμμιστεί. Συγκεκριμένα, θα μας απασχολήσει η έννοια του πολιτικού ενδιαφέροντος για να ερμηνεύσουμε τα σχετικά υψηλά ποσοστά του που δηλώνονται στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, προσπαθώντας να ξεπεράσουμε απλοποιητικά και ενδεχομένως εν μέρει παραπλανητικά σχήματα, και παραπέμποντας στην έννοια της «πολιτικής», ως κομβικού σημείου δόμησης των σχετικών αντιλήψεων. Εξάλλου, επειδή στην αντίληψή μου είναι απαραίτητη η πρόσληψη μιας εθνικής πολιτικής κουλτούρας ως συνόλου που αποτελείται από πολλαπλά, περισσότερο ή λιγότερο (αυτό αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης) διαφοροποιημένα συστήματα υποκουλτούρας, τα οποία εκφράζουν πολιτισμικά διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες (ταξικές, ηλικιακές, ανάλογα με το φύλο κ.ά.) και συνεπώς εκφράζονται από αυτές, θεώρησα χρήσιμο να επισημάνω τις σημαντικές ποσοτικές διαφοροποιήσεις στη διάδοση συγκεκριμένων στάσεων και αντιλήψεων, που θεωρείται συνήθως και αδιακρίτως ότι χαρακτηρίζουν την ελληνική πολιτική κουλτούρα συνολικά. Μόνο διαμέσου της μελέτης επιμέρους χαρακτηριστικών επιμέρους κοινωνικών ομάδων που συνθέτουν την ελληνική κοινωνία μπορούμε να συμβάλουμε στη σκιαγράφηση της φυσιογνωμίας της συνολικής ελληνικής πολιτικής κουλτούρας χωρίς απλουστευτικά και ισοπεδωτικά σχήματα, που, τελικά, στην πραγματικότητα δεν αντιπροσωπεύουν κοινωνικά και πολιτικά τίποτε, παρά μόνο έναν ιδεατό τύπο «μέσου Έλληνα», χωρίς φύλο, ηλικία και κοινωνική θέση.⁷

Το παραπάνω εγχείρημα στοχεύει και σε ένα άλλο, καθαρά θεωρητικό επίπεδο, που αφορά τη συμβολή στην ίδια τη δόμηση της «ελληνικής πολιτικής κουλτούρας» ως συγκεκριμένου/ οροθετημένου αντικειμένου έρευνας. Τον ίδιο στόχο εξυπηρετεί και η τρίτη ενότητα αυτού του άρθρου, στην οποία επιδιώκεται να διερευνηθεί το κεντρικό ερώτημα που θέτουν, κατά τη γνώμη μου, τα ποσοτικά δεδομένα τα οποία αφο-

6. «Από τότε που οι άνθρωποι συζητούν και γράφουν για την πολιτική ύπαρξη κάποια έννοια που παραπέμπει στην πολιτική κουλτούρα», γράφει ο G. Almond (G. Almond, S. Verba (επιμ.), 1980, σελ. 1).

7. Κυρίως το φύλο και η ηλικία θα αποτελέσουν σημεία αναφοράς στο άρθρο αυτό, επειδή μόνο αυτές οι δύο μεταβλητές έχουν ως τώρα αποτελέσει αντικείμενο δικής μου διερεύνησης στο επίπεδο των ενηλίκων, ενώ δεν γνωρίζω καμία μελέτη της οποίας κεντρικό αντικείμενο να αποτελεί η συσχέτιση κοινωνικής θέσης και πολιτικής κοσμοαντίληψης στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Βλ. ωστόσο P. Παναγιωτοπούλου, 1989, και για τους εφήβους M. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σελ. 521-530.

ρούν την ελληνική πολιτική κουλτούρα και στο οποίο δεν μπορούν εύκολα να απαντήσουν: πώς γίνεται αντιληπτή η έννοια της πολιτικής, ως κοινωνικής διαδικασίας, από τις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες που συγκροτούν την ελληνική κοινωνία;

1. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΩΣ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για τη μελέτη της ελληνικής κουλτούρας αρχίζει να εκδηλώνεται, σποραδικά, με μεγάλη χρονική υστέρηση από την εποχή της αρχικής διατύπωσης του σχετικού κυρίαρχου αναλυτικού υποδείγματος, το οποίο, παρά τις όποιες τροποποιήσεις, παραμένει εδώ και τριάντα περίπου χρόνια κατά βάση αυτό των Almond και Verba.⁸ Όταν, όμως, η εμπειρική έρευνα στρέφεται προς τη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, αυτό το κυρίαρχο συμπεριφορικό υπόδειγμα έχει πλέον υποστεί συγκροτημένη και καταλυτική κριτική,⁹ ενώ παράλληλα αρχίζουν να διαμορφώνονται όλο και περισσότερο άλλα αναλυτικά υποδείγματα, με νεομαρξιστικές κυρίως επιρροές. Τα τελευταία δίνουν ώθηση περισσότερο στις θεωρητικές αναζητήσεις (και όχι στην εμπειρική έρευνα) και αναφέρονται στην πολιτική κουλτούρα ως αναλυτική κατηγορία στο πλαίσιο ενός ευρύτερου πολιτισμικού μορφώματος, που περιλαμβάνει την ιστορικά διαμορφωμένη κουλτούρα μιας κοινωνίας και τις κοινωνικές πρακτικές που αυτή οροθετεί.¹⁰ Παράλληλα, όμως, η εμπειρική έρευνα που αναφέρεται σε θέματα πολιτικής κουλτούρας παραμένει συνήθως (διεθνώς) σε αυτάρεσκη απομόνωση από τις σύγχρονες θεωρητικές αναζητήσεις, μολονότι στα μεταγενέστερα μεγάλα ερευνητικά προγράμματα¹¹ σπάνια σημειώθηκαν τα θεμελιώδη σφάλματα που προσάπτονται στην πρωτοποριακή έρευνα των Almond και Verba. Η απομόνωση της εμπειρικής έρευνας από την κοινωνική θεωρία αποτελεί βέβαια επιστημολογικό πρόβλημα πολύ ευρύτε-

8. Κυρίως όπως διατυπώθηκε στο *The civic culture*, G. Almond, S. Verba, 1963. Βλ. όμως και L. Pye, S. Verba, 1965.

9. Σημαντικότερη είναι η βιβλιογραφία στην οποία ασκείται κριτική στην έρευνα των Almond και Verba, κριτική η οποία εν μέρει απευθύνεται και σε άλλες, μεταγενέστερες, εμπειρικές προσεγγίσεις θεμάτων πολιτικής κουλτούρας. Βλ. π.χ. G. Pateman, 1980, J. Wiatr, 1980, B.M. Barry, 1970, J.P. Cot, J.P. Mounier, 1974.

10. Βλ. B. Badie, 1986. Στην επιρροή των εργασιών του P. Bourdieu στην αναδιατύπωση της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας αναφέρομαι στο M. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987. Ας σημειωθεί, ωστόσο, η παρατήρηση του V. Schemel, 1985, σελ. 241, ότι η ίδια η έννοια του habitus, όπως διατυπώνεται από τον P. Bourdieu, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ορισμός της κουλτούρας. Βλ., π.χ., P. Bourdieu, 1980, σελ. 89.

11. Όπως για παράδειγμα αυτό των S. Verba, N.H. Nie, J. Kim, 1978, ή των S. Barnes, M. Kaase, 1979.

ρο που ξεπερνά κατά πολύ τις επεξεργασίες που αφορούν την πολιτική κουλτούρα.¹²

Σ' αυτό το διεθνές επιστημονικό κλίμα δεν εκπλήσσει νομίζω καθόλου το ότι η υστέρηση με την οποία η εμπειρική έρευνα στην Ελλάδα στρέφεται προς τη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας δεν αποτελεί τελικά πλεονέκτημα (αφού θα μπορούσε υποθετικά να επωφεληθεί από τις πρόσφατες θεωρητικές επεξεργασίες και τις κριτικές των κλασικών ερευνητικών προγραμμάτων που μελέτησαν αλλού όψεις άλλης πολιτικής κουλτούρας) αλλά, αντίθετα, πρόσθετο μειονέκτημα. Μοιάζει πλέον δεδομένο (αναμενόμενο;) ότι οι πρωτοπόρες έρευνες για την ελληνική πολιτική κουλτούρα¹³ θα περάσουν όλα τα στάδια και θα παρουσιάσουν όλες τις επιστημονικές και επιστημολογικές αδυναμίες που χαρακτηρίζουν διεθνώς το ιστορικό της εξέλιξης των εμπειρικών ερευνών για την πολιτική κουλτούρα, ιδιαίτερα στο πλαίσιο του κυρίαρχου συμπεριφορικού υποδείγματος, το οποίο και υιοθετούν σε γενικές γραμμές. Κι αυτό παρά το ότι είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι οι μεταθεωρητικές ανησυχίες των σχετικών ερευνητών στην Ελλάδα διαφέρουν σημαντικά από τις αντίστοιχες των αμερικανών, για παράδειγμα, συναδέλφων τους τη δεκαετία του '60.

12. Είναι χαρακτηριστικό, όσον αφορά τον συγκεκριμένο ερευνητικό τομέα, ότι οι εργασίες που παρουσιάστηκαν στην ομάδα του E.C.P.R. που ασχολήθηκε με την πολιτική κουλτούρα (Workshop on West European political cultures in a comparative perspective) στο πλαίσιο των Joint Sessions of Workshops, που έγιναν στο Παρίσι τον Απρίλιο του 1989, μπορεί να υπαχθούν σε δύο βασικές κατηγορίες: αφ' ενός θεωρητικές αναζητήσεις που αποσκοπούν στην αναδιτύπωση της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας, και αφ' ετέρου εμπειρικές μελέτες που αποδέχονται, κατά λανθάνοντα ή έκδηλο τρόπο, το παραδοσιακό αναλυτικό υπόδειγμα. Εξαιρεση αποτέλεσαν ορισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις εμπειρικών προσεγγίσεων που είχαν θέσει στόχο να ελέγξουν την υπόθεση της προοδευτικής κυριαρχίας ενός νέου, μεταμοντέρνου συστήματος αξιών.

13. Για πρώτη φορά μπορούμε να μιλήσουμε για εμπειρική έρευνα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας με την καθιερωμένη έννοια του όρου, το καλοκαίρι του 1988, όταν δημοσιεύονται δεδομένα και πορίσματα που αφορούν την Ελλάδα και απορρέουν από το συγκριτικό ερευνητικό πρόγραμμα για την πολιτική κουλτούρα των χωρών της Νότιας Ευρώπης, στο οποίο συμμετείχε το 1985 και το ΕΚΚΕ (βλ. ειδικό τεύχος της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* 69Α, 1988). Οι μόνες, κατά βάση, προηγούμενες αναφορές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα ως τέτοια, βρίσκονται στο Δ. Τσαούσης, 1982, όπου αναλύονται οι εκλογές του 1981 με στόχο την επισήμανση των μεταβολών στο επίπεδο της ελληνικής «πολιτικής παράδοσης», στο Ν. Diamandouros, 1983, όπου αναλύονται οι ιστορικές της καταβολές, και στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, όπου μελετάται η πολιτική κοινωνικοποίηση των εφήβων ως συνιστώσα στην αναπαραγωγή και μετεξέλιξη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Υπάρχουν βεβαίως στην ελληνική βιβλιογραφία και οι μελέτες του Τερλεξή, 1975, 1976, καθώς και αυτή του Βεντούρη, 1977, αλλά έχουν κυρίως χαρακτήρα εγχειριδίου και δεν αναφέρονται στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Όσον αφορά μεταγενέστερες έρευνες, πρέπει να σημειωθεί ότι, από μια άποψη, και η έρευνα του ΕΚΚΕ του 1988 για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών αποτελεί συμβό-

Αν μπορούσα να γενικεύσω θα έλεγα ότι οι κύριες αδυναμίες που χαρακτηρίζουν συνήθως τον καθιερωμένο τύπο εμπειρικής έρευνας για την πολιτική κουλτούρα είναι κατά τη γνώμη μου οι εξής: ασάφεια στην έννοια της πολιτικής κουλτούρας, ανυπαρξία θεωρητικής οροθέτησης, υπέρμετρος ψυχολογισμός (λανθάνων ή έκδηλος) στον ορισμό που έρχεται σε σύγκρουση με την κλασική ανθρωπολογική ερμηνεία της κουλτούρας, αποδοχή αντιλήψεων της καθημερινότητας ως δεδομένων, άκριτη αποδοχή του συγκρίσιμου χαρακτήρα στοιχείων της πολιτικής κουλτούρας διαφορετικών κοινωνιών που μοιάζουν (αλλά είναι πράγματι;) ταυτόσημα, έλλειψη αποσαφήνισης του χαρακτήρα στοιχείων που ωστόσο θεωρούνται σημαντικά για τη σκιαγράφηση της συνολικής φυσιογνωμίας της πολιτικής κουλτούρας μιας κοινωνίας, ισοπέδεση των διαφορετικών συγκροτημένων ομάδων υποκουλτούρας¹⁴ και, κυρίως, έλλειψη θεωρητικού πλαισίου ανάλυσης των ευρημάτων, αφού λείπουν οι θεωρητικά επεξεργασμένες υποθέσεις εργασίας, οι οποίες (θα πρέπει να) καθοδηγούν τη διαμόρφωση του ερωτηματολογίου.¹⁵

Οι παραπάνω κριτικές παρατηρήσεις δεν διεκδικούν βέβαια ιδιαίτερη πρωτοτυπία, αφού σε γενικές γραμμές αφορούν όλες τις έρευνες για την πολιτική κουλτούρα που αναφέρονται στο συμπεριφορικό αναλυτι-

λή στη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, αλλά ακόμα πολύ λίγα από τα πορίσματά της έχουν δημοσιευτεί (βλ. Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1988, Ρ. Παναγιωτοπούλου, 1989, και Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1989, ιδιαίτερα σελ. 26-35). Βλ. παρακάτω και άλλες αναφορές στη βιβλιογραφία που παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

14. Εξαιρετικά συνηθισμένη αδυναμία των εμπειρικών μελετών που αναφέρονται στην πολιτική κουλτούρα αποτελεί η τάση να υποθέτουν την ύπαρξη ενός βαθύτατα και λειτουργικά ενοποιημένου συνόλου, μιας «εθνικής» πολιτικής κουλτούρας που έχει διαποτίσει αναλογικά όλες τις κοινωνικές κατηγορίες και στρώματα. (Σ' αυτό το θέμα έχω αναφερθεί στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σελ. 41-47). Αν, όμως, η υπόθεση αυτή είναι ενδεχομένως θεμιτή σ' ένα επίπεδο ανάλυσης, και μάλιστα συγκριτικής, δεν είναι βέβαια όταν αναφερόμαστε στην έννοια της πολιτικής κουλτούρας με ερμηνευτικές βλέψεις πολύ πιο αναλυτικές.

15. Αν έπρεπε να προσθέσω και μια τυπικά ελληνική αδυναμία, θα ανέφερα τη σύγχυση που σημειώνεται μεταξύ «πολιτικής κουλτούρας» και «πολιτικής συμπεριφοράς», ενδεχομένως λόγω της επιθυμίας να αποφευχθεί η αναφορά στην πρώτη, που θεωρείται αδόκιμη ως όρος, με αποτέλεσμα όμως μεγαλύτερη εννοιολογική σύγχυση. Είναι ενδεικτικό ότι το ειδικό τεύχος-αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* στην πρώτη μεγάλη έρευνα για την ελληνική πολιτική κουλτούρα τιτλοφορείται «Πολιτική συμπεριφορά», μολονότι είναι φανερό από το περιεχόμενό του ότι αντικείμενο του αποτελεί η ελληνική πολιτική κουλτούρα, ενώ αντικείμενο του συνολικού ερευνητικού προγράμματος ήταν η συγκριτική μελέτη της πολιτικής κουλτούρας χωρών της Νότιας Ευρώπης. Στο πλαίσιο εξάλλου της πολιτικής επιστημονικής κοινότητας έχουν κατά καιρούς προταθεί ως επιτυχέστεροι άλλοι όροι, όπως «πολιτική παράδοση», «πολιτική καλλιέργεια», «πολιτική παιδεία», «πολιτικός πολιτισμός», οι οποίοι όμως δεν ανταποκρίνονται στην ολότητα της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας και πάντως δεν έχουν καθιερωθεί. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σελ. 21.

κό υπόδειγμα και πολλές έχουν διατυπωθεί με τον έναν ή τον άλλο τρόπο από πολλούς και διαφορετικών αντιλήψεων πολιτικούς επιστήμονες.¹⁶ Αφορούν όμως εν μέρει και τις έρευνες για την ελληνική πολιτική κουλτούρα, και γι' αυτό θα ήθελα να σταθώ περισσότερο σε δύο από αυτές. Ωστόσο είναι απαραίτητο να διευκρινίσω ότι καθόλου δεν επιθυμώ να ασκήσω τον εύκολο ρόλο αυτού που προβαίνει σε κριτική «απ' έξω» και «μετά», και μάλιστα σ' έναν ερευνητικό τομέα όπου τα εύλογα σε κριτική σημεία είναι πασίγνωστα, και τα επιστημονικά ολισθήματα εύκολα και συνήθη. Οι ερευνητές που συμμετείχαν στο ερευνητικό πρόγραμμα του 1985 γνωρίζουν οπωσδήποτε καλύτερα από τους άλλους τις δυσκολίες, τις αδυναμίες και τις ατέλειες τόσο του ερωτηματολογίου όσο και της συνολικής συγκρότησης της έρευνάς τους,¹⁷ η οποία προσέβλεπε στον εξαιρετικά φιλόδοξο στόχο της διερεύνησης της υπόθεσης σχετικά με την ύπαρξη μιας ενδεχόμενης κοινής νοτιοευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας, με συγκριτική έρευνα σε τέσσερις χώρες, χωρίς ωστόσο να διαθέτουν στοιχειώδη και συγκρίσιμα δεδομένα για όλες ξεχωριστά. Εξάλλου, η δημοσίευση των πορισμάτων της παραπάνω έρευνας που αφορούν την Ελλάδα μόλις άρχισε, ενώ ούτε καν τα δεδομένα δεν είναι ακόμα στην ολότητά τους προσιτά ώστε να γίνει συνολική εκτίμηση της σχετικής προσπάθειας.¹⁸ Παράλληλα, είναι φανερό ότι η επεξεργασία του υλικού οδηγεί ήδη και ορισμένους από τους ίδιους τους ερευνητές που συμμετείχαν στο ερευνητικό αυτό πρόγραμμα να προβληματιστούν σχετικά με την ενδεχόμενη «ακαταλληλότητα ή ανεπάρκεια» των υποθέσεων που οδήγησαν στην επιλογή «κλασικών» μεταβλητών.¹⁹ Συμφωνώντας μαζί τους απόλυτα και θεωρώντας υποχρέωσή μου τη συμμετοχή στον επιστημονικό διάλογο που έχει ήδη αρχίσει και βέβαια συνεχίζεται, θα εικονογραφήσω δύο από τις συγκεκριμένες κριτικές παρατηρήσεις μου που συνδέονται με τα παραπάνω με παραδείγματα από την έρευνα του ΕΚΚΕ του 1985, τα οποία εν μέρει επαναλαμβάνονται στην έρευνα του 1988,²⁰ αλλά εκεί υφίστανται διαφορετική επεξεργασία, ενώ υπάρχουν άλλοι διορθωτικοί μηχανισμοί που εμποδίζουν σε κάποιο βαθμό τη στρεβλωτική

16. Για τις σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σελ. 31-47, όπου υπάρχει πληρέστερη ανάπτυξη και της δικής μας αντίληψης. Βλ. επίσης παραπάνω, υποσημείωση 9.

17. Βλ. τις εισαγωγικές παρατηρήσεις στο *Πολιτική συμπεριφορά*, 1988, σελ. 5-23.

18. Είναι απαραίτητο να σημειώσουμε ότι, αν ασκείται κριτική στην υιοθέτηση του συγκεκριμένου αναλυτικού υποδείγματος για τη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας είναι επειδή, λόγω της περιορισμένης ευριστικής του λειτουργίας, δεν προσφέρεται για τη σφαιρική διερεύνηση της φυσιογνωμίας της. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι με βάση στοιχεία που συνελέγησαν μέσω ερωτηματολογίου το οποίο εκφράζει το σχετικό κυρίαρχο αναλυτικό υπόδειγμα, είναι δυνατό να διαμορφωθούν γόνιμες και ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις για *επιμέρους* πλευρές της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Βλ. για παράδειγμα Π. Καφετζής, 1988, Θ. Μπεχράκης, Η. Νικολακόπουλος, 1988.

19. Βλ. Π. Καφετζής, 1988, σελ. 66.

20. Βλ. υποσημείωση 13.

τους επίδραση. Τα συγκεκριμένα παραδείγματα επελέγησαν με βασικό κριτήριο ότι, συγχρόνως, είναι χαρακτηριστικά δύο τυπικών σφαλμάτων που επαναλαμβάνονται σε πολλές περιπτώσεις, είναι ολοφάνερεις οι αδυναμίες που παρουσιάζουν και, τέλος, δημιουργούν τόσο μεθοδολογικά όσο και επί της ουσίας ερωτήματα, η απάντηση των οποίων είναι πιο πολύπλοκη απ' ό,τι φαίνεται.

Αναφέρθηκα παραπάνω στην «έλλειψη αποσαφήνισης του χαρακτήρα στοιχείων που ωστόσο θεωρούνται σημαντικά για τη σκιαγράφηση της συνολικής φυσιογνωμίας της πολιτικής κουλτούρας». Για παράδειγμα, σημαντικό στοιχείο για τη συνολική εκτίμηση του βαθμού «αίσθησης αρμοδιότητας» που χαρακτηρίζει τους πολίτες στο πλαίσιο και της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας (σύμφωνα με την παράδοση της σχολής του Michigan),²¹ θεωρείται η συμφωνία με τη διατύπωση «η πολιτική είναι τόσο μπλερδεμένη που άνθρωποι σαν κι εμάς δεν μπορούν να την καταλάβουν». Μια διατύπωση που παντού και πάντα συγκεντρώνει πολύ υψηλά ποσοστά συμφωνίας. (Στην έρευνα του 1985 συγκεντρώνει 62,3% στην απόλυτη ή «μάλλον» συμφωνία και στην έρευνα του 1988 67,3% και συγκεκριμένα 75,7% των γυναικών και 58,9% των ανδρών). Αλλά τι σημαίνει άνθρωποι σαν εμάς; Ποιοι είμαστε «εμείς»; Ποια κοινότητα ταυτότητας υποθέτει ο ερευνητής ότι υπάρχει μεταξύ του συνεντευκτού και του ερωτώμενου; Ή, ακόμα, σε ποια διάσταση της προσωπικότητας του ερωτώμενου απευθύνεται η ερώτηση; Σαν εμάς τους ηλικιωμένους; Σαν εμάς τις γυναίκες; Σαν εμάς τους αγρότες; Σαν εμάς τους μη πολιτικούς;²² Πώς μπορεί να υπάρξει αυτόματα ταυτόσημο σημείο αναφοράς στο «εμείς» όταν αναφερόμαστε σ' ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του πληθυσμού όπου συνυπάρχουν όλες οι κοινωνικές κατηγορίες και στρώματα και όταν το «εμείς» δεν προσδιορίζεται πουθενά, ενώ παράλληλα εντείνεται η σύγχυση από την τεχνητή, και ψεύτικη συνήθως, ταυτότητα θέσης που υπονοείται μεταξύ συνεντευκτού και ερωτώμενου; Άκριτα και αβασάνιστα μεταφέρεται από έρευνα σε έρευνα η διατύπωση αυτή και με μεγάλη ευκολία χρησιμοποιείται ως δείκτης αίσθησης πολιτικής αρμοδιότητας ακόμα και συγκριτικά, στο πλαίσιο δηλαδή διαφορετικών κοινωνιών με διαφορετική κουλτούρα, όπου είναι βέβαιο ότι οι κοινωνικοί κώδικες θα διαφοροποιούν έντονα τη σχέση σημαίνοντος-σημαινομένου, τόσο όσον αφορά την «πολιτική» όσο και με σημείο αναφοράς το «εμείς». Εξάλλου, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας όπου σημειώνονται υψηλά ποσοστά στη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος, σε πλήρη αναντιστοιχία

21. Στο Almond, Verba, 1965, σελ. 136-148 και 127-129, η αίσθηση πολιτικής αρμοδιότητας μετρείται αλλιώς, με απευθείας ερώτηση για το τι νομίζει ο ερωτώμενος, και με αναφορά στους «πολίτες», ενώ η αίσθηση της «συμμετοχικής υποχρέωσης» υπολογίζεται στη βάση δύο ερωτήσεων και με αναφορά στους «καθημερινούς ανθρώπους».

22. Γάλλοι πολιτικοί επιστήμονες που χρησιμοποιούν την ερώτηση αυτή ως δείκτη προσδιορίζουν ότι αναφέρονται στους «μη ειδικούς» (βλ. Capdevielle κ.ά., 1981, σελ. 107).

με τα επίσης υψηλά ποσοστά συμφωνίας με την παραπάνω διατύπωση,²³ είναι φανερό ότι υπάρχει (ακόμα και με βάση τους όρους και τη λογική του συμπεριφορικού υποδείγματος) σοβαρό πρόβλημα ερμηνείας,²⁴ αφού υπάρχει πρόβλημα ασάφειας, άρα «αποκωδικογράφησης» της διατύπωσης.

Αναφέρθηκα επίσης παραπάνω στην «άκριτη αποδοχή στοιχείων της πολιτικής κουλτούρας διαφορετικών κοινωνιών ως ταυτόσημων» και θα αναφέρω ως παράδειγμα την περίπτωση του πολιτικού ενδιαφέροντος: «Σας ενδιαφέρει η πολιτική, πολύ, αρκετά, λίγο, καθόλου;». Η απάντηση στην ερώτηση αυτή, όπως και σε αντίστοιχες σε άλλες έρευνες, θεωρείται ικανοποιητικός δείκτης για τη σύγκριση του βαθμού του πολιτικού ενδιαφέροντος σε διαφορετικές πολιτικές κουλτούρες. Πόσο πτωχός δείκτης όμως και, ενδεχομένως, πόσο παραπλανητικός; Δεν χρειάζεται βέβαια να υπογραμμίσει κανείς ότι σε μια έννοια τόσο φορτισμένη, όπως η πολιτική, στην οποία η ιστορία και η κοινωνική εμπειρία αφήνουν ανεξάλειπτα σημάδια, η σχέση σημαίνοντος και σημαινόμενου δεν μπορεί παρά να παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέροντος διαφοροποιήσεις και συνεπώς δεν επιτρέπει απλοστυχικές και ισοπεδωτικές προσλήψεις. Το ότι οι Έλληνες δηλώνουν μαζικότερα από τους άλλους λαούς της Νότιας Ευρώπης ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική, δεν σημαίνει παρά μόνον αυτό: ότι δηλώνουν μαζικότερα πως ενδιαφέρονται γι' αυτό στο οποίο παραπέμπει στη δική τους αντίληψη η «πολιτική». Το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρισης δεν αποτελεί εξήγηση άλλων φαινομένων, ούτε βέβαια κλείνει κάποιο θέμα. Αντίθετα, ανοίγει νέες οδούς διερεύνησης. Γιατί, αν με άλλους, έμμεσους δείκτες μπορούμε σχετικά εύκολα να μετρήσουμε πρακτικά το «πολιτικό ενδιαφέρον» όπως εκφράζεται μέσω της πολιτικής εμπλοκής του κάθε πολίτη, και να προβούμε σε σχετικές συγκρίσεις λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιομορφίες που αφορούν τις αντίστοιχες πρακτικές σε κάθε κοινωνία, δύσκολα μπορούμε να ξεπεράσουμε το πρόβλημα της αποκωδικογράφησης — που παραπέμπει πλέον σε ποιοτικές μεθόδους και όχι ποσοτικές — δύο απαντήσεων που ενδεχομένως κωδικογραφούνται στην ίδια κατηγορία, αλλά σημαίνουν πολύ διαφορετικά πράγματα για τον συνολικό χαρακτήρα της πολιτικής κουλτούρας μιας κοινωνίας, και συγχρόνως καθιστούν τις επιφανειακές διεθνικές συγκρίσεις χωρίς κανένα νόημα. Για παράδειγμα, κωδικογραφούνται στην ίδια κατηγορία («Με ενδιαφέρει αρκετά η πολιτική») οι εξής δύο απαντήσεις:²⁵ α) «Με ενδιαφέρει αρκετά γιατί θέλω να με βολέψουνε πουθενά. Όλος ο κόσμος αυτό κοιτάει»

23. Αν, για παράδειγμα, με βάση τη λογική και τα στοιχεία της έρευνας του 1985, οι Έλληνες συμφωνούν απόλυτα ή μάλλον ότι η πολιτική είναι ακατανόητη κατά 62,3% και οι Πορτογάλοι κατά 67%, οι τελευταίοι δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται (πολύ ή αρκετά) για την πολιτική κατά 11,6%, ενώ οι πρώτοι κατά 57,8%!

24. Ενδιαφέρουσα πρόταση για την ερμηνεία της αναντιστοιχίας αυτής κάνει ο Π. Καφετζής, 1988, σελ. 51.

25. Με βάση στοιχεία της έρευνας του ΕΚΚΕ του 1988, όπου μπορούμε να διακρίνουμε τις διαφοροποιήσεις στη βάση απαντήσεων σε ανοιχτή ερώτηση.

(απάντηση ψυκτικού 25 ετών), β) «Με ενδιαφέρει αρκετά η πολιτική γιατί η ανάμιξη στην πολιτική είναι η στοιχειώδης υποχρέωση του κάθε πολίτη. Είναι η ελάχιστη προσφορά στο κοινωνικό σύνολο...» (απάντηση άνεργης νέας 22 ετών). Η α ή η β απάντηση, αν ήταν αντιπροσωπευτική της κατηγορίας της, θα σκιαγραφούσε διαφορετική εικόνα της συνολικής φυσιογνωμίας μιας πολιτικής κουλτούρας, μια διαφοροποίηση που χάνεται με την ταυτόσημη κωδικογράφηση τους. Αλλά και στο επίπεδο και με τους όρους της ποσοτικής ανάλυσης απλώς, το λίγο ενδιαφέρον μπορεί να έχει θετικό ή αρνητικό πρόσημο (λίγο με ενδιαφέρει η πολιτική, ή με ενδιαφέρει λίγο η πολιτική), διαφοροποίηση που επίσης χάνεται εντελώς αν περιοριστούμε στα ποσοτικά δεδομένα, ενώ στη συγκριτική έρευνα μπορεί να λειτουργήσει παραπλανητικά. Αν θεωρήσουμε, λοιπόν, ότι οι απαντήσεις στην ερώτηση «σας ενδιαφέρει η πολιτική, πολύ, αρκετά, λίγο, καθόλου;» προσφέρονται ικανοποιητικά για τη μέτρηση του βαθμού του πολιτικού ενδιαφέροντος που χαρακτηρίζει συγκεκριμένη πολιτική κουλτούρα και μείνουμε σ' αυτό (όπως κατά κανόνα συμβαίνει), και, ακόμα περισσότερο, αν χρησιμοποιήσουμε τις σχετικές δηλώσεις ως μέτρο σύγκρισης του βαθμού πολιτικού ενδιαφέροντος σε διαφορετικές κοινωνίες, θα έχουμε προβεί σε υπέρμετρα υποκειμενική και στρεβλωτική ερμηνεία και όχι σε ανάλυση. Θα πρόσθετα ότι συχνά οι ερευνητές νομίζοντας ότι αναλύουν, με τη βοήθεια μετρήσεων (που καταλήγουν σε «αδιαμφισβήτητα στοιχεία»;) την πολιτική φυσιογνωμία του δείγματός τους, προβαίνουν σε ερμηνεία στη βάση ενός αναλυτικού υποδείγματος το οποίο δεν αποδέχονται ρητά, και το οποίο μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις ρητά απορρίπτουν.

Εξάλλου, αν δεν γνωρίζουμε την ενδεχομένως διαφοροποιημένη σχέση σημαίνοντος και σημαινομένου σε διαφορετικές κοινωνίες, η σύγκριση των ποσοστών θετικής απάντησης στην ερώτηση «σας ενδιαφέρει η πολιτική;» μας λέει πράγματι πολύ λίγα για το αν, για παράδειγμα, ενδιαφέρονται περισσότερο οι Έλληνες ή οι Πορτογάλοι γι' αυτό στο οποίο παραπέμπει η «πολιτική» στην αντίληψη του ερευνητή, και το οποίο είναι πιθανό να διαφοροποιείται έντονα από τις κυρίαρχες σχετικές αντιλήψεις της ελληνικής και της πορτογαλικής κοινωνίας. Οι διεθνείς συγκρίσεις αποτελούν σίγουρα επιστημονικό στόχο στο μέτρο που υποβοηθούν τη διαμόρφωση τυπολογιών, επιτρέπουν τον έλεγχο θεωρητικών υποθέσεων και εμπλουτίζουν την πολιτική θεωρία από τη διαφοροποιημένη εμπειρία πολλών κοινωνικών συνόλων. Ωστόσο, αν δεν γνωρίζουμε με απόλυτη σαφήνεια τι συγκρίνουμε, καταλήγουμε σε σειρές δεδομένων που αναζητούν όχι μόνο ανάλυση αλλά, πρωτίστως, ταυτότητα.

Με τις παραπάνω παρατηρήσεις δεν επιθυμώ να απορρίψω εντελώς τη χρησιμότητα της σχετικής κλασικής πλέον ερώτησης ως επιμέρους δείκτη προδιάθεσης για πολιτική εμπλοκή (γιατί τελικά αυτό είναι), αφού μάλιστα έχει πολλαπλά ελεγχθεί η θετική συσχέτιση της καταφατικής απάντησης στην παραπάνω ερώτηση με υψηλά επίπεδα εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία (ανεξαρτήτως του τύπου εμπλοκής). Αυτό που αμφισβητώ είναι η δυνατότητα γόνιμων διεθνικών συγκρίσεων στη

βάση των απαντήσεων σ' αυτή την ερώτηση — διότι δεν είναι πάντα σίγουρο ότι συγκρίνουμε λειτουργικά ισοδύναμες μεταβλητές. Ακόμα, ασκώ κριτική στην καθιερωμένη και τυποποιημένη πλέον στο πλαίσιο του κλασικού κυρίαρχου αναλυτικού υποδείγματος χρήση της: Θα δούμε παρακάτω ότι αν η ερώτηση αυτή συμπληρωθεί στο ερωτηματολόγιο από άλλη, ανοιχτή, που στοχεύει στην αιτιολόγηση του σχετικού βαθμού πολιτικού ενδιαφέροντος, μπορεί να προσφέρει στον ερευνητή πληρέστερη εικόνα και για το επίπεδο του πολιτικού ενδιαφέροντος του ερωτώμενου και για το πώς αντιλαμβάνεται το ενδιαφέρον για την πολιτική, και κυρίως για το πώς προσλαμβάνει την ίδια την έννοια του πολιτικού και της πολιτικής. Όλος αυτός ο πλούτος, όμως, χάνεται με την προσήλωσή στην επιδίωξη συλλογής αυστηρά ποσοτικών δεδομένων, αφού στο πλαίσιο μιας περιοριστικής θετικιστικής αντίληψης οι δύσκολες στην κωδικογράφηση απαντήσεις σε ανοιχτή ερώτηση με ποιοτικές αξιώσεις, δεν αποτελούν αντικείμενο ενδιαφέροντος, γιατί συχνά οι τιμές τους δεν είναι στατιστικά σημαντικές. Θα έλεγα ωστόσο ότι κοινωνιολογικά είναι συχνά σημαντικότερες, αφού μας επιτρέπουν (όπως είδαμε στο παράδειγμα της αιτιολόγησης του «αρκετού» ενδιαφέροντος) να διακρίνουμε το γενικότερο κλίμα και αποχρώσεις της φυσιογνωμίας της πολιτικής κουλτούρας μιας κοινωνίας, και να προβούμε σε συγκρίσεις ουσίας, και όχι τυπικές. Εξάλλου, δεν υπάρχει βέβαια καμία αντιπαλότητα μεταξύ ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων αφού και οι δύο συμβάλλουν στην εμπειρική διερεύνηση της κοινωνικής δυναμικής, με τη διαφορά ότι οι δεύτερες έχουν ενδεχομένως μεγαλύτερη ευριστική λειτουργία, ιδιαίτερα στην περίπτωση που η έρευνα σ' έναν συγκεκριμένο τομέα βρίσκεται ακόμα σε διερευνητικό στάδιο.

Πέρα όμως από οποιοσδήποτε επιμέρους παρατηρήσεις, αν πρέπει κανείς να προβεί σε μια συνολική κριτική της μέχρι σήμερα πορείας των ερευνών για την ελληνική πολιτική κουλτούρα, θα περιοριστεί κατ' ανάγκη σχεδόν αποκλειστικά σ' αυτή του ΕΚΚΕ του 1985. Βασική αδυναμία της υπήρξε, κατά τη γνώμη μου, η επιθυμία της εξυπηρέτησης ενός μαξιμαλιστικού, με βάση την έλλειψη δεδομένων, στόχου (συγκριτική προσέγγιση της ελληνικής με άλλες νοτιοευρωπαϊκές πολιτικές κουλτούρες) και η —φαινομενικά τουλάχιστον— αβασάνιστη αποδοχή ενός εργαλείου έρευνας (ερωτηματολογίου) σε μεγάλο βαθμό καθιερωμένου, αλλά παράλληλα βεβαρημένου με πολλές αδυναμίες που έχουν κατ' επανάληψη επισημανθεί, και οι οποίες δεν έπρεπε να αγνοηθούν. Η προηγούμενη συγκεκριμένη γνώση στοιχείων της φυσιογνωμίας της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας ήταν ωστόσο πράγματι ανεπαρκής, με συνέπεια να μη διευκολυνθεί η διαμόρφωση ενός επεξεργασμένου και προσαρμοσμένου στην ελληνική κοινωνία ερωτηματολογίου. Αυτό και μόνο αιτιολογεί σε μεγάλο βαθμό τις αδυναμίες της σχετικής έρευνας και εν μέρει τις δικαιολογεί. Είναι εξάλλου αναμενόμενο ότι όλες οι έρευνες που, λόγω ελλείψεως σώματος δεδομένων το οποίο να αποτελεί σημείο αναφοράς, έχουν κατ' ανάγκη διερευνητικό χαρακτήρα,²⁶

26. Τα μέλη της σχετικής ερευνητικής ομάδας στο συλλογικό εισαγωγικό τους

έχουν συγχρόνως τα εύσημα του πρωτοπόρου και το μειονέκτημα του εύκολου αντικειμένου κριτικής.

Σήμερα όμως υπάρχει πλέον ένα σώμα δεδομένων από τα οποία, έστω κι αν μερικά δεν είναι επαρκή ως δείκτες, ή αν άλλων αμφισβητείται η αξία ιδιαίτερα στη συγκριτική έρευνα, σίγουρα υπάρχουν στοιχεία που αποτελούν ενδιαφέρουσες ενδείξεις της φυσιογνωμίας της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, άρα πολύτιμες κατευθύνσεις για άλλες θεωρητικές και εμπειρικές αναζητήσεις. Ωστόσο, σε όλες τις ποσοτικές μελέτες είναι φανερό ότι τα στοιχεία δεν «μιλούν» μόνα τους. Ενδεχομένως απαντούν σε ερωτήματα που θέτει ο ερευνητής αν αυτά είναι επιτυχή. Μένει, λοιπόν, να τεθούν ερωτήματα στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου θεωρητικού πλαισίου που θα δώσει νόημα, συνοχή και βαρύτητα στα πορίσματα.²⁷ Μόνο έτσι θα ξεπεραστεί το στάδιο της συλλογής περισσότερων ή λιγότερο τυχαίων και αποσπασματικών στοιχείων με συχνά αμφισβητήσιμο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον, τα οποία προσφέρονται (σε αρκετές —βορειοευρωπαϊκές ιδιαίτερα— επιστημονικές κοινότητες) κυρίως για την ευχάριστη ενασχόληση της κατασκευής διαγραμμάτων, ιστογραμμάτων κ.ά.π. σε ηλεκτρονικό υπολογιστή.

2. ΒΑΣΙΚΑ ΠΟΣΟΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

Οποιαδήποτε αναφορά, όσο συνοπτική κι αν είναι, σε βασικά ποσοτικά δεδομένα που αφορούν την ελληνική πολιτική κουλτούρα οφείλει αναγκαστικά να παραπέμψει στο «πολιτικό ενδιαφέρον» ως κομβικό σημείο, κι αυτό κυρίως λόγω της λογικής με την οποία δομείται η συλλογή του εμπειρικού υλικού στις σχετικές έρευνες. Ως πολιτολογική μεταβλητή, το πολιτικό ενδιαφέρον μετριέται, όπως είδαμε προηγουμένως, κυρίως με βάση την ερώτηση που αντιμετωπίσαμε κριτικά, χωρίς όμως να ορίζεται και έκδηλα: Αλλού, το πολιτικό ενδιαφέρον θεωρείται/ορίζεται ως δηλωτικό θετικής στάσης απέναντι στην πολιτική,²⁸ αλλού η μέτρησή του παραπέμπει απλώς στην έντασή του η οποία συνθέτει έναν

κείμενο στο τεύχος-αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* 69Α, 1988, σελ. 22, υπογραμμίζουν τον «πειραματικό χαρακτήρα της όλης προσπάθειας».

27. Αναφερόμενοι στο θεωρητικό πλαίσιο ως απαραίτητο νοηματικό περίγυρο είναι αναγκαίο να διευκρινίσουμε ότι στη βιβλιογραφία για την ελληνική πολιτική κουλτούρα επιβάλλεται να κατατάξουμε όχι μόνο όσες (πολιτολογικές) μελέτες αναφέρονται έκδηλα σ' αυτήν, αλλά και άλλες, που χωρίς, σε ορισμένες περιπτώσεις, να χρησιμοποιούν καν τον σχετικό όρο, αποτελούν απαραίτητες διερευνήσεις των παραγόντων και των όρων διαμόρφωσης, αναπαραγωγής και μετεξέλιξης της. Αναφέρομαι βέβαια σε ιστορικές μελέτες και κοινοβιολογικές αναλύσεις, ιδιαίτερα σε ορισμένες του Δ. Τσαούση (1971, 1982, 1983) και του Κ. Τσουκαλά (1977, 1981, 1983), (στη σχετική βιβλιογραφία αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987) αλλά και σε ανθρωπολογικές μελέτες. Βλ. για παράδειγμα το εξαιρετικά ενδιαφέρον για το θέμα μας άρθρο του Μ. Herzfeld, 1986. 28. Βλ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69Α, 1988, σελ. 21.

«δείκτη πολιτικότητας»,²⁹ ενώ για άλλους πολιτικό ενδιαφέρον σημαίνει ό,τι και στη φρασεολογία της καθημερινότητας, την «παρακολούθηση των πολιτικών εξελίξεων και αποφάσεων».³⁰ Αν πρέπει, λοιπόν, να οροθετήσουμε το πολιτικό ενδιαφέρον, όπως το μετράμε με τη σχετική κλειστή ερώτηση, θα έλεγα ότι η δήλωση του ερωτώμενου «μ' ενδιαφέρει πολύ», «αρκετά», «λίγο», ή «δεν μ' ενδιαφέρει καθόλου» η πολιτική, παραπέμπει στην (άρα μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε σε χοντρικές γραμμές την) προδιάθεσή του για εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία. Από μια άποψη, η δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος αποτελεί εκδήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος, όπως πολλές άλλες, ενδεικτικές της εμπλοκής του ατόμου στην πολιτική διαδικασία. Βεβαίως ο τύπος της εμπλοκής δεν προσδιορίζεται από την απάντηση στη σχετική ερώτηση, ούτε και η δήλωση ενδιαφέροντος (πολύ ή λίγο) προδικάζει το βαθμό εμπλοκής: Δηλαδή: το «μ' ενδιαφέρει πολύ η πολιτική» δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι σε μια κλασική κλίμακα ιεράρχησης της πολιτικής συμμετοχής τοποθετούμαι υψηλότερα (π.χ. και ενημερώνομαι, και συζητώ, και συμμετέχω σε προεκλογικές εκδηλώσεις, και είμαι μέλος κόμματος) ούτε το «μ' ενδιαφέρει λίγο» σημαίνει αναγκαστικά ότι συμμετώ μόνο στο επίπεδο της ενημέρωσης ή/και επικοινωνίας. Εξάλλου, ό,τι συνθέτει «λίγο ενδιαφέρον» για κάποιον δεν αποτελεί αναγκαστικά για κάποιον άλλο ένδειξη αντίστοιχης έντασης πολιτικού ενδιαφέροντος, ενώ, συγχρόνως, ο αόριστος και υποκειμενικός χαρακτήρας της ερώτησης διευκολύνει την παρείσδυση διαφόρων πολιτισμικών στερεοτύπων στη διατύπωση της απάντησης.³¹

Έχοντας στο μυαλό μας τις παραπάνω παρατηρήσεις, καθώς και το ότι αναφερόμαστε σε μετρήσεις δηλώσεων πολιτικού ενδιαφέροντος (και όχι σε έμμεσες μετρήσεις της έντασής του με βάση επιλεγμένους ή κατασκευασμένους δείκτες), θα δούμε τι γνωρίζουμε για το πολιτικό ενδιαφέρον των πολιτών στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Θα προσπαθήσουμε μετά να χρησιμοποιήσουμε τα ίδια στοιχεία, συμπληρωμένα με απαντήσεις σε ανοιχτή ερώτηση που αφορά την αιτιολόγηση της ύπαρξης ή της έλλειψης πολιτικού ενδιαφέροντος, με στόχο να εμβαθύνουμε στη διερεύνηση της υπόθεσης ότι αυτό που έχει μεγαλύτερη βαρύτητα για τη συνολική φυσιογνωμία της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας είναι το τι σημαίνει κοινωνικά «μ' ενδιαφέρει η πολιτική» στο δεδομένο ελληνικό πλαίσιο, και όχι το πόσο συχνά προβαίνουν οι Έλληνίδες και οι Έλληνες στη σχετική δήλωση.

Η πρώτη γενική παρατήρηση αφορά βεβαίως το ότι οι Έλληνες δηλώνουν μαζικά ότι ενδιαφέρονται (πολύ ή αρκετά) για την πολιτική,

29. Βλ. Π. Καφετζής, 1988, σελ. 39 και 37.

30. Βλ. Ρ. Παναγιωτοπούλου, 1989, σελ. 58.

31. Για παράδειγμα, σε ορισμένο κοινωνικό περιβάλλον, είναι σαφώς «ευκολότερο» για μια ηλικιωμένη γυναίκα παρά για έναν νέο άνδρα να δηλώσει πολιτική αδιαφορία. Περισσότερα για την αντίληψή μου σχετικά με το «πολιτικό ενδιαφέρον» και τα προβλήματα ερμηνείας των εμπειρικών δεδομένων που αναφέρονται σ' αυτό, στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σελ. 157-169.

σε όλες τις σχετικές έρευνες το ποσοστό των ατόμων που προβαίνουν σε δήλωση μεγάλου ή αρκετού πολιτικού ενδιαφέροντος ξεπερνά το 50%: 57,8% με βάση στοιχεία της έρευνας του 1985³² και ελαφρά χαμηλότερο, 53,5%, με βάση στοιχεία της έρευνας του 1988³³ (αφού δεν βρισκόμαστε σε προεκλογική περίοδο, η οποία συντείνει βεβαίως στην ανύψωση του σχετικού ποσοστού). Αν δεχτούμε, παρά τις σοβαρές επιφυλάξεις όσον αφορά το κλασικό πρότυπο αξιολόγησής του, να δούμε το σχετικό ποσοστό συγκριτικά, είναι φανερή η υπεροχή της Ελλάδας στο ποσοστό *δήλωσης* πολιτικού ενδιαφέροντος, στο χώρο της Νότιας Ευρώπης: 57,8% έναντι 32,7% για την Ιταλία, 23,6% για την Ισπανία και 11,6% για την Πορτογαλία.³⁴ Η διαφορά είναι εντυπωσιακότερη, και ενδεχομένως περισσότερο δηλωτική διαφοροποίησεων που κάνουν πράγματι δύσκολη την επαλήθευση της υπόθεσης της ύπαρξης μιας ενδεχόμενης «κοινής» νοτιοευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας, αν αναφερθούμε μόνο στα άτομα που δηλώνουν *μεγάλο* πολιτικό ενδιαφέρον: Αν στην Ελλάδα με βάση στοιχεία της έρευνας του 1985 το 23,1% δηλώνει ότι ενδιαφέρεται *πολύ* για την πολιτική, το αντίστοιχο ποσοστό στην Ιταλία είναι 5,8%, στην Ισπανία 3,5% και στην Πορτογαλία 0,8%.³⁵ Με βάση νεότερα στοιχεία, από το *Ευρωβαρόμετρο* του 1988, με μέσο ποσοστό μεγάλου πολιτικού ενδιαφέροντος στις δώδεκα χώρες της ΕΟΚ της τάξης του 11%, η Ελλάδα εμφανίζει 12% ποσοστό που την τοποθετεί στην πέμπτη θέση.³⁶

Οι Έλληνες, λοιπόν, εμφανίζονται να δηλώνουν μαζικότερα από άλλους λαούς της Ευρώπης, και ειδικότερα της Νότιας, ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική. Αν δεχτούμε την εγκυρότητα του στοιχείου αυτού, χωρίς προς το παρόν να προβληματιστούμε για το τι μπορεί να σημαίνει, επιβάλλεται νομικά να διερευνήσουμε τι υποκρύπτει, από την πλευρά που μας ενδιαφέρει εδώ, η μυθική κατηγορία «Έλληνες». Είναι βέβαιο ότι κάποιοι Έλληνες δηλώνουν πως ενδιαφέρονται για την πολιτική περισσότερο απ' όσο άλλοι, και βεβαίως επιβάλλεται να διερευνήσουμε ποια είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά όσων τροφοδοτούν μαζικότερα την κατηγορία ατόμων που δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται πολύ ή αρκετά για την πολιτική.

Η πρώτη σχετική διάκριση αφορά το φύλο: Αν κατά τη διάρκεια

32. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69Α, 1988, σελ. 137.

33. Ανά φύλο, πρόκειται για 45,5% των γυναικών και 61,5% των ανδρών. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1988, σελ. 11.

34. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69Α, 1988, σελ. 137.

35. Στοιχεία από Πίνακα 4 στο Π. Καφετζής, 1988, σελ. 38.

36. Η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία έχουν αντίστοιχα 4%, 6% και 2%, ενώ τα υψηλότερα σχετικά ποσοστά εμφανίζονται στη Δανία 23%, τη Μεγάλη Βρετανία 17%, τη Γαλλία και την Ολλανδία 14% και τη Γερμανία 13%. Βλ. *Eurobarometer*, 30, Δεκ. 1988. Είναι σαφής η επίδραση της συγκυρίας στη διαμόρφωση των ποσοστών της κάθε χώρας. Για παράδειγμα, με βάση στοιχεία από το *Ευρωβαρόμετρο* του 1983 (όπως αναπαράγονται στο Π. Καφετζής, 1988, σελ. 39), η Ελλάδα με ποσοστό 18% ήταν τότε στην πρώτη θέση του «μεγάλου» πολιτικού ενδιαφέροντος.

της προεκλογικής εκστρατείας του 1985 η απόσταση είναι από 63,9% (άνδρες) σε 52,1% (γυναίκες), στις ήμερες πολιτικές περιόδους αυξάνει: 61,5% με 45,5% αντίστοιχα το 1988.³⁷ Ενώ είναι φανερό (και αναμενόμενο βέβαια με βάση τα κοινωνικά πρότυπα και τους ρόλους των δύο φύλων) ότι οι άνδρες ως κοινωνική κατηγορία τροφοδοτούν μαζικότερα από τις γυναίκες την κατηγορία ατόμων που δηλώνουν πολιτικό ενδιαφέρον, ενδιαφέρει να δούμε ποιοι άνδρες αντιπροσωπεύονται μαζικότερα στο εσωτερικό της κατηγορίας του φύλου τους. Όσον αφορά την ηλικία, βλέπουμε ότι (με μέσο όρο 61,5%) οι νέοι άνδρες, 18-29 ετών, δηλώνουν κατά 57,4% ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική, ενώ οι ηλικιωμένοι, 60 ετών και άνω, κατά 68,4%, ποσοστό που είναι και το υψηλότερο σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες. Άρα σαφώς οι άνδρες της τρίτης ηλικίας υπεραντιπροσωπεύονται αναλογικά στην κατηγορία των ανδρών που δηλώνουν πολιτικό ενδιαφέρον, στοιχείο που εκτός των άλλων αποτελεί ιδιαιτερότητα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας (αφού η κλασική σχετική καμπύλη έχει υψηλότερο σημείο στη μέση ηλικία) και δείχνει ότι εκτός του ότι οι Έλληνες δηλώνουν μαζικά πολιτικό ενδιαφέρον, η ηλικιακή διάρκεια του σχετικού ενδιαφέροντος είναι σαφώς μεγαλύτερη απ' ό,τι σε άλλες χώρες, τουλάχιστον όσον αφορά τους άνδρες.³⁸ Η ηλικιακή καμπύλη των γυναικών που ενδιαφέρονται για την πολιτική είναι πράγματι διαφορετική, με αποτέλεσμα να υπεραντιπροσωπεύονται οι μέσες ηλικίες στην κατηγορία γυναικών που δηλώνουν πολιτικό ενδιαφέρον: 39,4% για τις νέες, 51,9% για τις 30-44 ετών, 47,5% για τις 45-59 ετών και 42,8% για τις ηλικιωμένες, μια καμπύλη που προσομοιάζει πολύ περισσότερο με την παραδοσιακή στην οποία αναφέρεται η κλασική βιβλιογραφία για το θέμα.³⁹ Παρατηρούμε επίσης, με λεπτότερη κατάτμηση των ομάδων ηλικιών, ότι στην ομάδα ηλικιών όπου οι άνδρες δηλώνουν μαζικότερα απ' όλες πολιτικό ενδιαφέρον (65-69), οι γυναίκες παρουσιάζουν το μικρότερο ποσοστό σχετικών δηλώσεων της κατηγορίας τους. Φαινόμενο που ενδεχομένως είναι μοναδικό και χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική κουλτούρα.⁴⁰

Αλλά αν, για τους άνδρες τουλάχιστον, είναι εντυπωσιακή —αφού βρίσκεται σε αντίφαση με τα πορίσματα της σχετικής βιβλιογραφίας— η χρονική παράταση του πολιτικού ενδιαφέροντος και μετά τα 70 ακόμα, οπότε συχνά βρίσκουμε ποσοστά αντίστοιχα της ηλικίας των ερωτωμένων, είναι και σχετικά πρώιμη η εμφάνισή του, και ταχύτατα αυξούσα στην αρχή της εφηβείας. Ενδεικτικά και μόνο αναφέρω,⁴¹ με βάση

37. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1988, σελ. 11.

38. Με το θέμα αυτό έχω ασχοληθεί ειδικότερα στο Μ. Pantelidou-Maloutas, 1989.

39. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1988.

40. Βλ. Μ. Pantelidou-Maloutas, 1989· πρόκειται αντίστοιχα για 77,1% των ανδρών και 35,3% των γυναικών.

41. Ενδεικτικά, διότι αφ' ενός δεν πρόκειται για αντιπροσωπευτικό δείγμα αλλά για 1.045 παιδιά από τέσσερα σχολεία της Αθήνας, και αφ' ετέρου οι κατηγορίες επιλογής είναι τρεις σ' αυτή την περίπτωση (πολύ-λίγο-καθόλου) και όχι τέσσερις, άρα δεν πρόκειται από καμία άποψη για δεδομένα συγκρίσιμα

στοιχεία από ένα δείγμα παιδιών της Αθήνας, ότι ήδη από τα 12, το 32,1% του δείγματος δήλωνε το 1982 ότι ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική, ένα ποσοστό που στα 15 έφτανε στο 45,1%. Εξάλλου, η διαφορά ανάλογα με το φύλο στο «πολύ» ενδιαφέρον ήταν ήδη υπαρκτή από την αρχή της εφηβείας (43,4% με 38,3%), αλλά σαφώς μικρότερη απ' ό,τι σε δείγμα ενηλίκων. Γενικότερα, η πολιτική φαίνεται ότι αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος για την ελληνική οικογένεια, στο πλαίσιο της οποίας η πολιτική επικοινωνία εμφανίζεται σχετικά ανεπτυγμένη, έχοντας έντονα θετική συσχέτιση με το μορφωτικό επίπεδο όσον αφορά ιδιαίτερα τη διαγενεακή πολιτική επικοινωνία με συνομιλητές γονείς και εφήβους.⁴²

Αν κοιτάξουμε τη συσχέτιση κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας και δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος,⁴³ παρατηρούμε ότι, και στους άνδρες και στις γυναίκες, όσοι είναι εργοδότες όσον αφορά τη θέση στο επάγγελμα και δημόσιοι υπάλληλοι όσον αφορά τον τομέα απασχόλησης, δηλώνουν μαζικότερα πολιτικό ενδιαφέρον (74,6% και 76,6% για τους άνδρες, και 66,7% και 62,0% για τις γυναίκες). Φοιτητές και φοιτήτριες αποτελούν δύο κατηγορίες στις οποίες σημειώνονται από τα χαμηλότερα ποσοστά ανά φύλο (47,4% και 41,6% αντίστοιχα). Μάλιστα, όσον αφορά τις φοιτήτριες είναι χαμηλότερα και από τα αντίστοιχα των γυναικών συνταξιούχων (43,1%) και των νοικοκυρών (44,1%). Ωστόσο, λεπτότερη διάκριση των νοικοκυρών σε όσες έχουν εργαστεί στο παρελθόν και σε όσες δεν εργάστηκαν ποτέ⁴⁴ ανάγει τις τελευταίες, με ποσοστό 40,4%, στην κατηγορία των γυναικών που δηλώνουν λιγότερο μαζικά ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική, αν εξαιρέσουμε όσες κατατάσσονται στα συμβοηθούμενα και μη αμβιβόμενα μέλη οικογενειών, οι οποίες, και απ' αυτήν την άποψη, εμφανίζονται ως οι πιο «παραδοσιακές», αφού δηλώνουν πολιτικό ενδιαφέρον κατά 36,3%, ενώ κατά 30,2% δηλώνουν πλήρη έλλειψη ενδιαφέροντος.

Το επίπεδο εκπαίδευσης συσχετίζεται εντονότερα θετικά με τη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος, ενώ η σχετική διαφοροποίηση στις γυναίκες είναι σαφώς εντονότερη απ', ό,τι στους άνδρες: κατά 80,6% δηλώνουν οι άνδρες πτυχιούχοι ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική και κατά 57,3% οι αναλφάβητοι (-23,3 εκατοστιαίες μονάδες). Σε αντίστοιχη δήλωση προβαίνουν κατά 73,9% οι γυναίκες πτυχιούχοι και κατά 20,9% οι αναλφάβητες (-53,0 εκατοστιαίες μονάδες). Η τεράστια αυτή απόστα-

με τα στοιχεία που αφορούν τους ενηλίκους. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σελ. 159-162.

42. Βέβαια, διαθέτουμε στοιχεία ενδεικτικά του ότι οι έφηβοι, και ιδιαίτερα οι μικρότεροι, γίνονται κυρίως ανεκτοί ως παρουσίες σε πολιτικές συζητήσεις ενηλίκων και λιγότερο αποδεκτοί ως συνομιλητές. Με το θέμα της ενδοοικογενειακής πολιτικής επικοινωνίας έχω ασχοληθεί στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1986.

43. Με βάση αδημοσίευτα στοιχεία της έρευνας του 1988. Για τις γυναίκες βλ. και Ρ. Παναγιωτοπούλου, 1989, όπου υπάρχει σχετικά διαφορετική κατάταξη με βάση τα ίδια δεδομένα.

44. Βλ. Ρ. Παναγιωτοπούλου, 1989.

ση στη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος γυναικών διαφορετικού εκπαιδευτικού επιπέδου παραπέμπει βεβαίως στη διαφοροποιημένη διάδοση του στερεοτύπου του αυστηρού διαχωρισμού ιδιωτικού και δημόσιου χώρου και του αποκλεισμού των γυναικών από τον δεύτερο, σε διαφορετικές γενιές και σε διαφορετικά πολιτισμικά/κοινωνικά περιβάλλοντα.

Με βάση τις παραπάνω διασταυρώσεις κοινωνικοδημογραφικών χαρακτηριστικών με τη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος έγινε φανερό ότι υπάρχουν σημαντικότερες διαφορές στη μαζικότητα της σχετικής δήλωσης ανάλογα με την ηλικία, το φύλο —κυρίως σε ορισμένες «παράδοσιακές» υποκατηγορίες—, την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία και το εκπαιδευτικό επίπεδο, διαφορές τέτοιας έκτασης που επιβάλλουν διαφοροποιήσεις στο στερεότυπο πρότυπο του Έλληνα που «ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική». Εκτός, λοιπόν, από το ερώτημα που αναφέρεται στο τι σημαίνει «οι Έλληνες ενδιαφέρονται πολύ για την πολιτική», στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε και στο οποίο θα επανέλθουμε παρακάτω, προβάλλει επίσης έντονα το ερώτημα «ποιοι Έλληνες δηλώνουν πράγματι μαζικά, μαζικότερα από άλλους, ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική»; Είναι φανερό ότι πρόκειται κυρίως για άνδρες, περισσότερο ηλικιωμένους παρά νεότερους, ή, σε μικρότερο βαθμό, για μέσης ηλικίας γυναίκες και πάντως κυρίως για άτομα με σχετικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο που έχουν περισσότερες πιθανότητες να προβαίνουν στη σχετική δήλωση αν είναι εργοδότες ή δημόσιοι υπάλληλοι παρά οτιδήποτε άλλο.

Μολονότι δεν δεχτήκαμε σ' αυτό το άρθρο τη δήλωση «μ' ενδιαφέρει πολύ», «αρκετά», «λίγο» ή «δεν μ' ενδιαφέρει καθόλου» η πολιτική ως δείκτη για τη μέτρηση της έντασης πολιτικού ενδιαφέροντος —στο μέτρο που ακόμα και το τι συνθέτει πολιτικό ενδιαφέρον παρουσιάζει διαφοροποιήσεις σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα—, σημειώσαμε πως η σχετική δήλωση είναι ενδεικτική προδιάθεσης ή έλλειψης προδιάθεσης για εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία. Από αυτή την άποψη, οι διαφοροποιήσεις που είδαμε στη μαζικότητα της διάδοσης της σχετικής δήλωσης ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, την κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία και το μορφωτικό επίπεδο συνθέτουν βασικές παραμέτρους της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, αφού η συμμετοχική προδιάθεση αποτελεί ουσιαστικό και κεντρικό σημείο αναφοράς για τη συνολική πολιτική φυσιογνωμία τόσο του ατόμου όσο και ολόκληρων κοινωνικών συνόλων, η οποία επιδρά και στη φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος. Είναι φανερό ότι αν ορισμένες κατηγορίες ατόμων εμφανίζουν μειωμένη σχετική προδιάθεση λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών διαβίωσής τους, παράλληλα είναι σίγουρο ότι θα εξυπηρετούνται λιγότερο τα κατηγοριακά τους συμφέροντα μέσω της πολιτικής διαδικασίας, τα οποία ενδεχομένως να μην εκφράζονται καν ως αιτήματα.

Γενικότερα, το ότι σημειώνονται μαζικά δηλώσεις πολιτικού ενδιαφέροντος στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, δηλαδή —με βάση τη σχετική προβληματική— σημειώνονται υψηλά επίπεδα συμμετοχικής προδιάθεσης, επιβεβαιώνεται πολλαπλά,⁴⁵ αφού μάλιστα μια

45. Τόσο στην έρευνα του 1985 όσο και σε εκείνη του 1988. Βλ. *Επιθεώρηση*

βασική προϋπόθεση ανάπτυξης συμμετοχικής συμπεριφοράς, και συγκεκριμένα η αίσθηση ότι η «πολιτική με αφορά άμεσα και προσωπικά», είναι ευρύτερα διαδεδομένη: Η αντίληψη ότι «οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζουν τη ζωή μου» πολύ ή αρκετά εκφράζεται από το 60% και το 73% αντίστοιχα γυναικών και ανδρών.⁴⁶ Δεν θα ασχοληθώ εδώ με την έννοια και την κοινωνική βαρύτητα της πολιτικής συμμετοχής, ούτε με τη σημασία της για την πολιτική θεωρία με βάση τη σχετίση πολίτης-πολιτική συμμετοχή.⁴⁷ Θα υπενθυμίσω απλώς την αντίφαση που υπάρχει στις κοινωνίες όπου η ίδια η ουσία της δημοκρατίας παρέμειpe στην πολιτική συμμετοχή, ενώ συγχρόνως η ισότητα των πολιτικών δικαιωμάτων συνυπάρχει με την κοινωνική ανισότητα, η οποία μεταφράζεται τελικά και σε ανισότητα στην πολιτική συμμετοχή (πράγμα ιδιαίτερα εμφανές στις γυναίκες χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου και μεγάλης ηλικίας).

Το επίπεδο και ο τύπος της πολιτικής συμμετοχής σε συγκεκριμένη κοινωνία προσδιορίζεται εν μέρει από το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο της και ιδιαίτερα βέβαια από την *πολιτική κουλτούρα*, την οποία και συγχρόνως χαρακτηρίζει. Αναφερόμαστε έτσι, παραδοσιακά, σε λιγότερο ή περισσότερο συμμετοχικές κοινωνίες, ενώ θα έπρεπε ίσως να προβούμε επιπλέον και σε ποιοτικές και όχι μόνο ποσοτικές προσεγγίσεις των συμμετοχικών τάσεων που εκδηλώνονται σε κάποια κοινωνία. Δεν νομίζω ότι είναι τυχαίο το ότι, ενώ διαθέτουμε σημαντικές ενδείξεις που στοιχειοθετούν από μια άποψη και για την ελληνική κοινωνία παραμέτρους συμμετοχικής πολιτικής κουλτούρας με βάση το κλασικό αναλυτικό υπόδειγμα (υψηλά επίπεδα δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος, μαζικότητα στην αίσθηση συνάφειας με την πολιτική διαδικασία, υψηλότατα, συγκριτικά, ποσοστά δήλωσης συμμετοχής —ως μέλη— σε δευτερογενείς ομάδες πολιτικού χαρακτήρα και ειδικά σε πολιτικά κόμματα⁴⁸ κτλ.), ωστόσο κανένας πολιτικός επιστήμονας δεν έχει προβεί ως τώρα στον σχετικό γενικευτικό χαρακτηρισμό για την ελληνική πολιτική κουλτούρα. Συνεπώς, με βάση την παραπάνω προβληματική, αν τα υψηλά επίπεδα δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος αποτελούν ενδείξεις συμμετοχικής προδιάθεσης στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, επιβάλλεται να διερευνήσουμε τι υποκρύπτουν ή τι υποδηλώνουν τα πρώτα, ώστε να ερμηνεύσουμε τους τύπους συμμετο-

Κοινωνικών Ερευνών, 69Α, 1988, και Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1988.

46. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πολύ νέοι άνδρες και οι γυναίκες τρίτης ηλικίας αποτελούν τις δύο κατηγορίες ανδρών και γυναικών ανάλογα με την ηλικία στις οποίες είναι λιγότερο διαδεδομένη η σχετική αντίληψη (63,4% και 54,7% αντίστοιχα). Με βάση αδημοσίευτα στοιχεία της έρευνας του 1988.

47. Με έχει απασχολήσει ιδιαίτερα το θέμα αυτό στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1989.

48. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι με βάση στοιχεία του 1985 και του 1988, 24,9% και 17% των ανδρών αντίστοιχα δηλώνουν (δηλαδή έχουν την αίσθηση;) ότι είναι μέλη κάποιου κόμματος, στοιχείο για το οποίο βεβαίως επιβάλλεται πρόσθετη διερεύνηση.

χής που τελικά εκδηλώνονται (ή δεν εκδηλώνονται) ως πολιτική συμπεριφορά.

Συγκεκριμένα, αν τα ποσοτικά δεδομένα που είδαμε δεν απαντούν, αλλά μάλλον θέτουν ερωτήματα, ποια μπορεί να είναι αυτά; Το ότι ορισμένες κατηγορίες Ελλήνων δηλώνουν πράγματι εξαιρετικά μαζικά ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική — με συνέπεια ο μέσος όρος δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος να εμφανίζεται υψηλός στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας — χαρακτηρίζει σίγουρα αυτή την τελευταία. Το ζήτημα όμως είναι πώς τη χαρακτηρίζει. Ή πώς αιτιολογείται, αρχικά, το ότι δηλώνεται τόσο μαζικά πολιτικό ενδιαφέρον στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας; Δηλαδή πώς αντιλαμβάνονται την πολιτική οι κατηγορίες αυτές των ατόμων που δηλώνουν μαζικά ότι τους ενδιαφέρει, και συνεπώς τι στοιχειοθετεί γι' αυτά «ενδιαφέρον» για την πολιτική; Υπάρχουν διαφοροποιήσεις στην πρόσληψη του πολιτικού φαινομένου ανάλογα με το βαθμό στον οποίο δηλώνεται πολιτικό ενδιαφέρον, και επίσης μήπως υπάρχουν διαφοροποιήσεις στη σχετική πρόσληψη ακόμα και στην περίπτωση που δηλώνεται ίδιος βαθμός ενδιαφέροντος από άτομα που κατέχουν διαφορετική θέση στην κοινωνική ιεραρχία και έχουν διαφοροποιημένη κοινωνική εμπειρία, είτε λόγω φύλου είτε λόγω κοινωνικοεπαγγελματικής θέσης είτε λόγω ηλικίας/γενιάς;

Αν ξεπεράσουμε το επίπεδο των δομικών εξηγήσεων, οι οποίες βεβαίως αποτελούν μέρος της απάντησης αλλά ως παράγοντες άμεσης αιτιότητας δεν νομίζω ότι ικανοποιούν, και αν δεν παραπέμψουμε άμεσα στη συνολική δομή της ελληνικής κοινωνίας όπως διαμορφώθηκε στη βάση της ιστορικής εμπειρίας, και ιδιαίτερα όσον αφορά το πολιτικό σύστημα· αν δεν αναφερθούμε άμεσα στη συγκεκριμένη διαδικασία εγκαθίδρυσης των αστικοδημοκρατικών θεσμών και στην αναντιστοιχία τους με την κοινωνική δομή, ούτε στη δομή της ελληνικής οικογένειας και στην κατωτερότητα της θέσης των γυναικών που συνοδεύεται από τον αποκλεισμό τους και από την πολιτική διαδικασία κ.ά.· κι αν, τέλος, προσπαθήσουμε να δούμε πώς όλα αυτά μεταφράζονται στο πολιτισμικό επίπεδο, διερευνώντας —ως παρεμβαλλόμενη μεταβλητή μεταξύ της κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας και του επιπέδου πολιτικού ενδιαφέροντος, όπως αυτό δηλώνεται— τη διάχυτη αντίληψη για την έννοια και την *τελεολογία* της πολιτικής, θα έχουμε συμβάλλει ουσιαστικότερα στη διερεύνηση ενός κεντρικού ερωτήματος που αφορά το χαρακτήρα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας: *Γιατί* τόσο σημαντικός αριθμός ατόμων δηλώνει πολιτικό ενδιαφέρον στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, ή πώς αντιλαμβάνονται τα άτομα αυτά την ουσία της πολιτικής διαδικασίας, ή για ποιο λόγο και με ποιες μεταθεωρητικές ανησυχίες τόσο μαζικά οι «Έλληνες» (δηλαδή ορισμένοι Έλληνες) αισθάνονται ότι η πολιτική είναι άμεσα συναφής προς τη ζωή τους; Και τελικά, τι σημαίνει στο επίπεδο του ατόμου, και ποια κοινωνική βαρύτητα έχει στο πλαίσιο της συγκεκριμένης πολιτικής κουλτούρας, η δήλωση «μ' ενδιαφέρει η πολιτική»;

Εάν δεν θέσουμε τα παραπάνω ερωτήματα, εάν δεχτούμε ως δεδομένο/αυτονόητο (όπως συχνά συμβαίνει) ότι η συγκεκριμένη ιστορική

εμπειρία ωθεί τους «Έλληνες» σε υψηλά επίπεδα πολιτικού ενδιαφέροντος, χωρίς να αμφισβητήσουμε α) τη γενικευτική κατηγορία «Έλληνες», β) το αν αυτό που μετράμε είναι πράγματι το επίπεδο έντασης πολιτικού ενδιαφέροντος, γ) την ίδια την έννοια του πολιτικού ενδιαφέροντος, θα έχουμε απλώς συμβάλει στην αναπαραγωγή ενός στερεοτύπου περί του υπερπολιτικοποιημένου «Έλληνα», ενός στερεοτύπου με προεκτάσεις σε παρωχημένες και προεπιστημονικές αντιλήψεις που παραπέμπουν στην έννοια του εθνικού χαρακτήρα. Ακόμα περισσότερο, η αναφορά σε συγκριτικά διεθνή ποσοτικά δεδομένα χωρίς περαιτέρω ανάλυση της ουσίας και της βαρύτητας της δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος σε διαφορετικές πολιτικές κουλτούρες ενισχύει αναμφίβολα τη στερεότυπη και ελαφρώς φολκλορική εικόνα του πολιτικοποιημένου Έλληνα αρσενικού γένους, που συζητά συνεχώς στα καφενεία για πολιτικά θέματα. Ένα στερεότυπο, η ουσία του οποίου μπορεί πλέον να αμφισβητηθεί με βάσιμα στοιχεία.

Αν όμως η ουσία του σχετικού στερεοτύπου παραπέμπει στην έννοια της πολιτικοποίησης,⁴⁹ τι σημαίνει πολιτικοποιημένο άτομο; Αρκεί άραγε η δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος ή ακόμα και η πιστοποιημένη εμπλοκή σε πολιτικές συζητήσεις ως στοιχείο αποδεικτικό πολιτικοποίησης; Όχι βέβαια.⁵⁰ Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι τα παραπάνω μπορεί ακόμα και να συνθέτουν ενδείξεις του αντιθέτου.⁵¹ Σύμφωνα με αυτή τη λογική, η πολιτικοποίηση προβάλλει ως «ποιοτική» και όχι ποσοτική παράμετρος που αναφέρεται στο πολιτικό ενδιαφέρον και την εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία, με αποτέλεσμα να επανερχόμαστε στο «γιατί» και στο «πώς», που συνδέονται με την πρόσληψη της ίδιας της έννοιας της πολιτικής, παραβλέποντας για λίγο το «πόσο».

Ωστόσο είναι χρήσιμο να υπενθυμίσουμε ότι ο «διαταξικός» χαρακτήρας της εκλογικής πελατείας των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα,

49. Πρόκειται για παρεξηγημένο και ασαφή όρο, σίγουρα όχι λειτουργικό στην ποσοτική έρευνα, ο οποίος συνήθως δεν ορίζεται (ως αυτονόητος;) ενώ, όταν ορίζεται άτυπα, πρόκειται συχνά για ατυχή ή ακόμα και παραπλανητικό ορισμό, ενώ όπου ορίζεται τυπικά, παραπέμπει κατά κανόνα στη διαδικασία απόκτησης ενδιαφέροντος για την πολιτική και εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία, χωρίς «ποιοτικές» αναφορές. Στην ατυχή, κατά τη γνώμη μου, ταύτιση της πολιτικοποίησης με την πολιτική κοινωνικοποίηση ασκώ κριτική στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σελ. 60-61. Ο Π. Τερλεξής, 1975β, σελ. 12, για παράδειγμα, χρησιμοποιεί τους δύο όρους εναλλακτικά. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε εδώ ότι σε πολλά κλασικά λεξικά πολιτικών όρων ή γενικότερα Κοινωνικών Επιστημών δεν αναφέρεται καθόλου ο όρος. Βλ. για παράδειγμα Β. Badie, J. Gerstle, 1979, J. Dunner, 1970, D. Robertson, 1985, ενώ όταν αναφέρεται ο σχετικός ορισμός είναι συνήθως στο πνεύμα αυτού που σημείωσα παραπάνω (απόκτηση ενδιαφέροντος για πολιτική). Βλ. για παράδειγμα, G. Roberts, 1971, M. Grawitz, 1981.

50. Οπωςδήποτε, για να απαντηθεί ουσιαστικά το ερώτημα αυτό προϋποτίθεται σαφής ορισμός της σχετικής έννοιας.

51. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, 1977, σελ. 101: «Αυτή όμως η επίφαση της υπερπολιτικοποίησης κρύβει στην πραγματικότητα μιαν υποπολιτικοποίηση».

για τον οποίο διαθέτουμε πλέον πολλαπλές και επαναλαμβανόμενες ενδείξεις, στοιχειοθετεί εν μέρει — και μεταξύ πολλών άλλων στοιχείων — τη διάψευση της υπόθεσης περί υπερπολιτικοποίησης των Ελλήνων, ενώ, παράλληλα ένας ορισμός της σχετικής έννοιας που να παραπέμπει και στη μακροπολιτική αντίληψη περί του αναμενομένου και δεδομένου της συμμετοχής του καθενός στην πολιτική διαδικασία,⁵² ανάγει σε κομβικό σημείο για τον έλεγχο της σχετικής υπόθεσης τη διερεύνηση του «γιατί» του πολιτικού ενδιαφέροντος ή της έλλειψής του στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.⁵³ Σε τελική ανάλυση, τα ερωτήματα που δημιουργούνται από τα βασικά ποσοτικά δεδομένα περί πολιτικού ενδιαφέροντος στα οποία αναφερθήκαμε συμπυκνώνονται στην (ελαφρώς παράδοξη) επιταγή της διερεύνησης του πόσο «πολιτικό» είναι το πολιτικό ενδιαφέρον, δηλαδή πόσο «πολιτική» είναι η πρόσληψη της πολιτικής⁵⁴ στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας.

52. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σελ. 60.

53. Δεν θα επιμείνω στην έννοια της πολιτικοποίησης διότι στη χρήση της υφέρπει σίγουρα αξιολογική κρίση, όσο και αν γίνεται προσπάθεια να έχει ο ορισμός της καθαρά τεχνικό και όχι ιδεολογικά φορτισμένο χαρακτήρα, ενώ παράλληλα η άτυπη — ωστόσο κυρίαρχη — ερμηνεία της έχει σίγουρα έντονα σεξιστικό απόηχο. Με τις παραπάνω αναφορές στοχεύω απλώς να υπογραμμίσω ότι, αν δεν διερευνήσουμε για ποια πολιτική ενδιαφέρεται η μάζικη κατηγορία ατόμων που δηλώνει, στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, ότι ενδιαφέρεται για την πολιτική, αναπαράγουμε ένα στερεότυπο που παραπέμπει σε μια αμφισβητούμενη επιστημονικά και πιθανότατα μη επιβεβαιωμένη κοινωνική έννοια/κατάσταση, αυτή των «πολιτικοποιημένων Ελλήνων».

54. Θα παρακάμψω εδώ το ερώτημα που δημιουργείται και αφορά την οροθέτηση του «πολιτικού», διότι ξεφεύγει κατά πολύ από το πλαίσιο και την προβληματική του άρθρου αυτού, αποδεχόμενη την ταυτολογική ερμηνεία του όρου, όσο ανεπαρκής κι αν είναι. Θέλω ωστόσο να σημειώσω απλώς ότι αν είναι συνθηθεσάτη η αποφυγή σαφούς ορισμού του πολιτικού (βλ. την εισαγωγή της Μ. Grawitz στο Μ. Grawitz, J. Leca, 1985, τ. 3), είναι επειδή, αφ' ενός, οι παραδοσιακοί ορισμοί μοιάζουν υπέρμετρα περιγραφικοί, περιοριστικοί και με μικρή αναλυτική ικανότητα για τη σημερινή κοινωνία (βλ. συνοπτική παρουσίαση των σχετικών ορισμών διαφορετικών σχολών στο λεξικό των Β. Badie, J. Gerstle, 1979, σελ. 87-89), και αφ' ετέρου επειδή, στο μέτρο που το «πολιτικό», όπως συμβατικά παραπέμπει ταυτολογικά σε ό,τι έχει σχέση με την πολιτική αντίληψη για την οποία μεταβάλλεται, αποτελεί φιλοσοφικό σε τελική ανάλυση πρόβλημα, άρα «δεν μπορεί ποτέ να θεωρηθεί ως λυμένο αίνιγμα». Σε αντίθεση με το υπόδειγμα του Kuhh σχετικά με την εξέλιξη της επιστήμης μέσω της επίλυσης αινιγμάτων που δημιουργούν νέα αινίγματα προς επίλυση, «το ζήτημα του πολιτικού αποτελεί αίνιγμα που αλλάζει συνεχώς μορφή...». Βλ. J. Leca, 1985, σελ. 151, και γενικότερα σελ. 47-174, όπου υπάρχει η πιο σύγχρονη κατά τη γνώμη μου προβληματική σχετικά με την έννοια του πολιτικού. Βλ. και D. Howard, 1989.

3. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Κεντρικό συστατικό στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας είναι σίγουρα η ίδια η έννοια της πολιτικής και ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνεται από διαφορετικές κατηγορίες πολιτών. Εκτός από στοιχεία κυνισμού, ή αντίθετα από κάποιες ενδείξεις ιδεαλισμού που διακρίνονται σε ορισμένες ομάδες ατόμων, ενδείξεις που με σχετική ευκολία μπορεί να αποδοθούν σε συγκεκριμένη πολιτική αλλά και ευρύτερη κοινωνική προπαγάνδα η οποία χαρακτηρίζει ιδιαίτερες γενιές, ο διαφορετικός τρόπος πρόσληψης της πολιτικής και του «πολιτικού» σηματοδοτείται κυρίως από μια δυσδιάκριτη και δυσπρόσιτη διαφοροποιημένη πρόσληψη της τελεολογίας τους. Σε πολλές απαντήσεις ερωτήσεων που δεν σχετίζονται άμεσα με το θέμα, στο πλαίσιο εμπειρικών ερευνών, διαφαίνεται πράγματι και η απάντηση στο γιατί της πολιτικής διαδικασίας, απάντηση συχνά βιωματική και σίγουρα καθοριστική της συνολικής πολιτικής κοσμοαντίληψης ατόμων και κοινωνικών συνόλων. Μια αντίληψη που, σε πολλές περιπτώσεις, παραπέμπει εμφανώς στις ιδεολογικές προεκτάσεις που απορρέουν από τη συγκεκριμένη ιστορία της διαμόρφωσης του νεοελληνικού κράτους ως βασικού της κοινωνικού συντελεστή.⁵⁵

Οι λανθάνουσες αιτιώδεις σχέσεις που διέπουν, στο επίπεδο της μεταθεωρίας, τη συνολική πρόσληψη της πολιτικής από τα κοινωνικά σύνολα στη βάση της κοινωνικής και ιστορικής τους εμπειρίας, μνήμης και συνείδησης, είναι σίγουρα αυτές από τις οποίες απορρέουν οι διαφορές σε συγκεκριμένες πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις τους (και κατ' επέκταση και στο επίπεδο της πολιτικής τους συμπεριφοράς): διαφοροποιημένο επίπεδο και τύπος συμμετοχικής προδιάθεσης, διαφοροποιημένη αντίληψη του ρόλου των πολιτικών κομμάτων, διαφοροποιημένη εικόνα του «καλού πολίτη» και των υποχρεώσεών του, διαφοροποιημένη στάση απέναντι στη δημοκρατία ως πάνδημη επιταγή, διαφοροποιημένη αίσθηση συνάφειας με το πολιτικό σύστημα και αρμοδιότητας στο πλαίσιο του, διαφοροποιημένος τύπος πολιτικού ενδιαφέροντος: ένας ατέρμων κατάλογος που παραπέμπει τελικά στην ασαφή και δυσπρόσιτη πρόσληψη της πολιτικής ως κοινωνικής διεργασίας η οποία έχει, σε τελική ανάλυση, κάποιο στόχο.

Η τελεολογική πρόσληψη της πολιτικής μπορεί βέβαια να εντοπιστεί κυρίως με ποιοτικές τεχνικές, ενώ προσπάθειες ποσοτικής εμπειρικής σύλληψης της μέσο «κλειστών» ερωτήσεων χωρίς προηγούμενη «ποιοτική» διερεύνηση θα παρουσίαζαν αξεπέραστες δυσκολίες και ενδεχομέ-

55. Είναι αναμενόμενο ότι ο τρόπος εγκαθίδρυσης των «εισαγόμενων» πολιτειακών αστικοδημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα με το συγκεκριμένο επίπεδο κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, άφησε έντονα τα ίχνη του στο επίπεδο της πολιτικής συμπεριφοράς (βλ. Κ. Τσουκαλάς, 1977) αλλά ακόμα περισσότερο ίσως στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η ίδια η έννοια της πολιτικής. Βλ. γενικότερα και Ν. Diamandouros, 1980, για τις ιστορικές καταβολές της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

ως θα κατέληγαν σε ασυνάρτητα δεδομένα χωρίς καμία αναλυτική/ερευνητική βαρύτητα. Ελεύθερες ή ημικατευθυνόμενες συνεντεύξεις θα μπορούσαν έμμεσα να προσφέρουν στοιχεία για τη δόμηση της σχετικής αντίληψης διαμέσου απαντήσεων σε διαφορετικές ερωτήσεις. Εξάλλου, μπορούμε να προβούμε σε μια πρώτη, διερευνητική προσέγγιση στο θέμα και με βάση απαντήσεις σε ανοιχτή ερώτηση που ζητά την αιτιολόγηση του πολιτικού ενδιαφέροντος ή της έλλειψής του.⁵⁶ Βεβαίως, μόνο ενδείξεις για την υπέρπουσα σχετική αντίληψη περί πολιτικής μπορούμε να εντοπίσουμε στις απαντήσεις στην ερώτηση «Γιατί σας ενδιαφέρει ή δεν σας ενδιαφέρει η πολιτική», ερώτηση η οποία επελέγη για να εξυπηρετήσει ακριβώς αυτό το στόχο. Ωστόσο οι ενδείξεις αυτές είναι πολύ χρήσιμες για τη διαμόρφωση τεκμηριωμένης άποψης για την κυρίαρχη αντίληψη περί «πολιτικού» και πολιτικής, αντίληψη στην οποία παραπέμπει και το υψηλό επίπεδο δηλώσεων πολιτικού ενδιαφέροντος στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, έτσι ώστε να μην υπάρχει ανάγκη αναφοράς στην περιβόητη πολιτικοποίηση των Ελλήνων ως μόνης «δυνατής» (αλλά σαφώς ανεπαρκούς) εξήγησης των σχετικών ποσοστών.⁵⁷

Ωστόσο, αν μπορούμε να εντοπίσουμε κάποια στοιχεία της συνολικής πρόσληψης της πολιτικής μέσω των απαντήσεων που αφορούν το «γιατί» του πολιτικού ενδιαφέροντος, δεν μπορούμε βέβαια, με τα στοιχεία που διαθέτουμε, να απαντήσουμε και στο «γιατί» της διαμόρφωσης της σχετικής πρόσληψης. Μόνο με μια «επιστροφή στην Ιστορία» είναι δυνατό να εντοπιστούν συγκεκριμένοι παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση αυτή της κεντρικής παραμέτρου της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας που αναφέρεται στο χαρακτήρα της πρόσληψης της ίδιας της έννοιας της πολιτικής και της τελεολογίας της.⁵⁸ Αυτό που επι-

56. Για πρώτη φορά χρησιμοποίησα την ερώτηση αυτή ως δείκτη της σχετικής αντίληψης το 1982 σε ένα δείγμα 1.045 εφήβων (βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σελ. 178-193). Δεύτερη, και κατά πολύ μαζικότερη, εφαρμογή έγινε στην έρευνα του ΕΚΚΕ του 1988 για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών (δείγμα 2.000 γυναικών και 1.000 ανδρών), απ' όπου και προέρχονται όλα τα στοιχεία της ενότητας αυτής.

57. Πόσο πιο ενδιαφέρον και ουσιαστικό θα ήταν αν, για παράδειγμα, στη συγκριτική έρευνα, αντί να περιοριζόμαστε σε ποσοτικά στοιχεία του τύπου χ% των Ελλήνων ενδιαφέρονται για την πολιτική όπως και ψ% των Πορτογάλων, άρα οι Έλληνες ενδιαφέρονται περισσότερο για την πολιτική από τους Πορτογάλους (σύγκριση εν μέρει αυθαίρετη, όπως είδαμε παραπάνω, η οποία παρουσιάζει σημαντικές επιστημολογικές αδυναμίες), αν μπορούσαμε να διατυπώσουμε ως τεκμηριωμένη υπόθεση ότι η Α συνολική αίσθηση περί πολιτικής είναι κυρίαρχη στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, ενώ η Β αντίστοιχα στο πλαίσιο της πορτογαλικής, με συνέπεια και τη διαφοροποίηση στο ποσοστό δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος;

58. Και μόνο μ' αυτή την «επιστροφή στην Ιστορία» αποφεύγονται κριτικές και αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής ζωής που υπακούουν στο ξεπερασμένο και φορτισμένο με αξιολογικές τοποθετήσεις αναλυτικό υπόδειγμα που, με επίκεντρο την έννοια της «πολιτικής ανάπτυξης», κυριάρχησε στην πολιτική ανάλυση τη δεκαετία του '50 και στις αρχές της δεκαετίας του '60. Βλ. Β. Badie, 1988, ιδίως σελ. 201-203.

βάλλεται να γίνει προς το παρόν, και για το οποίο διαθέτουμε σχετικές ενδείξεις, είναι να διευκρινίσουμε, όσο γίνεται, το χαρακτήρα και τις βασικές συγκροτημένες συνιστώσες της αντίληψης για την πολιτική στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας.

3.1. «Γιατί σ' ενδιαφέρει ή δεν σ' ενδιαφέρει η πολιτική;»

Οι απαντήσεις στην παραπάνω ερώτηση, που παραπέμπει βέβαια σε πολλές και διαφορετικές για διαφορετικά άτομα νοητικές αναπαραστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, δεν είναι δυνατό να αναλυθούν με βάση μια προκατασκευασμένη κλίμακα αιτιολόγησης του πολιτικού ενδιαφέροντος. Το σημείο αναφοράς διαφοροποιείται κάθε φορά, με αποτέλεσμα, άλλοτε να έχουμε πράγματι αιτιολόγηση του βαθμού του πολιτικού ενδιαφέροντος που δηλώνεται από τον ερωτώμενο, άλλοτε να διευκρινίζονται οι τρόποι υλοποίησης του σχετικού βαθμού πολιτικού ενδιαφέροντος, άλλοτε πάλι να διατυπώνεται η δεοντολογική άποψη του ερωτώμενου σχετικά με το πόσο πρέπει ή δεν πρέπει να ενδιαφέρεται κανείς για την πολιτική. Ωστόσο, παρά τις παραπάνω διαφοροποιήσεις στο σημείο αναφοράς της απάντησης που μειώνουν σημαντικά τις στατιστικές αξιώσεις της σχετικής ερώτησης ως μέσου μέτρησης τύπων αιτιολόγησης του πολιτικού ενδιαφέροντος, διαφαίνεται ως συνδεδεμένος κρίκος στις ετερόκλητες απαντήσεις η υπέρπυσα αντίληψη περί πολιτικής, στην πολλαπλότητά της.

Μια πρώτη συστηματική/θεματική κατάταξη των σχετικών απαντήσεων καταλήγει σε δεκαέξι κατηγορίες, άλλες από τις οποίες έχουν θετικό πρόσημο (δηλαδή αιτιολογούν την *ύπαρξη* πολιτικού ενδιαφέροντος και είναι δηλωτικές περισσότερο ή λιγότερο θετικής πρόσληψης της πολιτικής για διαφορετικούς λόγους), άλλες αρνητικό και άλλες και θετικό και αρνητικό (πρόκειται για τις κατηγορίες 8 και 9 του Πίνακα 1). Θα δούμε παρακάτω τα διαφοροποιημένα σημεία αναφοράς στην αιτιολόγηση πολιτικού ενδιαφέροντος με τα ποσοστά που έλαβαν σ' ένα δείγμα γυναικών και σ' ένα ανδρών,⁵⁹ με στόχο να επισημάνουμε την αντίστοιχη αντίληψη περί πολιτικής η οποία διαφαίνεται σε κάθε κατηγορία απάντησης.

59. Πρόκειται για στοιχεία από την έρευνα του ΕΚΚΕ του 1988, και συγκεκριμένα, για απαντήσεις σε ανοιχτή ερώτηση που κωδικογραφήθηκαν σε κατηγορίες οι οποίες κατασκευάστηκαν με βάση τις απαντήσεις που δόθηκαν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Σημεία αναφοράς στην αιτιολόγηση του πολιτικού ενδιαφέροντος ή της έλλειψής του

	Γυναίκες	Άνδρες
1. Επιθυμία ενημέρωσης	18,1%	13,8%
2. Λόγοι δημοσίου συμφέροντος	11,4%	13,1%
3. Με αφορά προσωπικά	6,3%	8,5%
4. Κυριαρχία του πολιτικού	4,5%	8,2%
5. Αφορά όλους	3,8%	6,9%
6. Βελτίωση συνθηκών διαβίωσης	2,5%	3,8%
7. Λόγοι κομματικής ένταξης ή πολιτικοποίησης	2,3%	3,5%
8. Λόγοι προπαίδειας ή προϊστορίας	4,0%	4,3%
9. Λόγοι αρνητικής συγκυρίας	2,0%	2,4%
10. Δεν με αφορά/Δεν με αφορά τόσο ώστε	9,4%	4,7%
11. Έλλειψη χρόνου/άλλες ασχολίες	6,9%	3,9%
12. Απογοήτευση/αίσθηση ματαιότητας	4,0%	6,8%
13. Δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς	3,9%	6,0%
14. Έλλειψη πληροφόρησης/ανικανότητα παρακολούθησης	7,2%	2,1%
15. Απόρριψη της πολιτικής	3,4%	5,1%
16. Ταύτιση πολιτικής με τσακωμούς και κινδύνους	3,8%	2,0%
17. Άλλο	2,4%	2,2%
— Δ.Γ./Δ.Α.	4,4%	2,8%

Αν αυτές μπορούν συμβατικά να θεωρηθούν ως κατηγορίες αιτιολόγησης της ύπαρξης ή της έλλειψης πολιτικού ενδιαφέροντος, η κατηγοριοποίηση των αντιλήψεων περί πολιτικής ακολουθεί τη δική της λογική, χωρίς βεβαίως καθόλου να σέβεται τα όριά τους. Αν, για παράδειγμα, κυρίως στην κατηγορία «επιθυμία ενημέρωσης» διαφαίνεται (μεταξύ άλλων) η αντίληψη ότι η πολιτική είναι κάτι έξω από εμάς, για το οποίο όμως επιθυμώ να ενημερώνομαι,⁶⁰ και σε άλλες κατηγορίες απάντησης και κυρίως με αρνητικό πρόσημο διαφαίνεται η πρόσληψη της πολιτικής ως θεάματος.⁶¹ Είναι φανερό ότι αυτή η διάσταση του πολιτικού ενδιαφέροντος, που το οριοθετεί στη λιγότερο συμμετοχική του παράμετρο και μεταβάλλει την πολιτική διαδικασία σε αποστασιο-

60. «Θέλω να μαθαίνω το καθετί. Δεν είμαστε ζώα» δηλώνει αγρότισσα 77 ετών που ενδιαφέρεται «αρκετά» για την πολιτική.

61. Για παράδειγμα, αγρότισσα 33 ετών δηλώνει «Δεν έχω ώρα να καθίσω να χαζέψω με την πολιτική», απάντηση αρνητική ως προς το πολιτικό ενδιαφέρον (που κατατάσσεται στην κατηγορία 11) αλλά αντίστοιχη με τη θετική («εμένα όλα μ' αρέσει να τα βλέπω. Όλα. Και έργα και ειδήσεις», που δίνει νοικοκυρά 61 ετών, ως προς την αναγωγή της πολιτικής σε θέαμα.

ποιημένη διεργασία που αφορά τα άτομα ως θεατές, διαφεύδει εν μέρει τις συμμετοχικές συνδηλώσεις που έστω λανθάνοντας υπέρπουν στις διεθνικές συγκρίσεις του βαθμού πολιτικού ενδιαφέροντος, και στις οποίες συχνά φαίνεται να προηγείται η Ελλάδα. Ωστόσο, δεν είναι πάντα εμφανής στην κατηγορία αυτή των απαντήσεων η εικόνα του ατόμου ως παθητικού δέκτη μηνυμάτων. Ιδιαίτερα σε νεότερα άτομα η επιθυμία ενημέρωσης εκφράζει συχνά την αίσθηση ότι «η πολιτική με αφορά», γι' αυτό θέλω «να μαθαίνω τι γίνεται». Αυτή η αντίληψη, ωστόσο, δεν προδικάζει σε καμία περίπτωση την εμπλοκή του ατόμου, ως συμμετόχου, στην πολιτική διαδικασία.

Όταν, όμως, δηλώνεται άμεσα ως αιτιολόγηση του πολιτικού ενδιαφέροντος ότι «η πολιτική με αφορά», ποια αντίληψη περί πολιτικής διαφαίνεται στη σχετική απάντηση;⁶² Αρχικά πρέπει να πούμε ότι το «με αφορά» επικαλύπτει πολύ συχνά και την οικογένεια, και μάλιστα την ευρύτερη. Οι αναφορές στην πολιτική ως υπόθεση της οικογένειας είναι γενικά πολύ συχνές, τόσο στο επίπεδο της ψήφου όσο, και ιδιαίτερα, στην κατηγορία απάντησης που κωδικογραφεί όσες απαντήσεις αναφέρονται στην προπαιδεία του ατόμου, είτε θετικά είτε αρνητικά.⁶³ Είναι εξάλλου ιδιαίτερα αξιοσημείωτη η τριπλή συσχέτιση πολιτική-δουλειά-οικογένεια που διαφαίνεται σε πολλές απαντήσεις αναφερόμενες στο κατά πόσον αφορά ή δεν αφορά η πολιτική τον ερωτώμενο, μέσω των οποίων διαφαίνεται η πρόσληψη της πολιτικής ως διαμεσολαβητικού παράγοντα για την ατομική «τακτοποίηση» μελών της οικογένειας του. «Εγώ τα παιδιά μου τα τακτοποίησα, δεν μ' ενδιαφέρει πια» δηλώνει συνταξιούχος 71 ετών, ενώ αγρότισσα 51 ετών λέει: «Όποιος να βγει το ίδιο είναι... Ούτε παιδιά έχω να τακτοποιήσω σε δουλειά. Τι να με νοιάζει;» Αλλά και νεότερη γυναίκα, 38 ετών, νοικοκυρά, διατυπώνει την άποψη: «Όσο είναι καλά ο άνδρας μου και δουλεύει δεν μ' ενδιαφέρει τίποτε άλλο». Η πολιτική είναι, λοιπόν, για να λύνει ατομικά και σε ατομικό επίπεδο προβλήματα. Όταν δεν υπάρχουν αυτά, ή όταν τα προβλήματα της καθημερινότητας δεν προσλαμβάνονται στην κοινωνική τους διάσταση, η πολιτική «δεν αφορά». Η ίδια εικόνα της πολιτικής απορρέει και από απαντήσεις της κατηγορίας «βελτίωση συνθηκών διαβίωσης».

62. Σημειώνω ενδεικτικά τρεις χαρακτηριστικές απαντήσεις της σχετικής κατηγορίας. Άνεργος 25 ετών, που ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική: «Μ' ενδιαφέρει πολύ γιατί ψάχνω να βρω καμιά δουλειά, αλλά δεν βλέπω φως κι έτσι τη βιάζω εδώ, στο χωριό». Νοικοκυρά 59 ετών που ενδιαφέρεται λίγο: «Εγώ θέλω να βγει ένας δικός μας βουλευτής από τα Τρικάλα...». Νοικοκυρά 80 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά: «Τι θα γίνει με τη νεολαία, ναρκωτικά, ανεργία. Έχω εγγόνια και θέλω να ξέρω».

63. Αγρότης 34 χρονών που ενδιαφέρεται πολύ: «Μας έμεινε έτσι, από τον πατέρα μας. Εκείνος ενδιαφερόταν πολύ. Έτσι κι εμείς που τον ακούγαμε. Έτσι κάνω κι εγώ τώρα με τα παιδιά μου». Γυναίκα συνταξιούχος 72 χρονών: «Οι Βούλγαροι σκότωσαν τον πεθερό μου, οι κομμουνιστές τον πατέρα μου. Έτσι τώρα δεν μ' ενδιαφέρει τίποτε». Γυναίκα, υπάλληλος 29 ετών που ενδιαφέρεται πολύ: «Ο πατέρας μου είχε κάνει εξορία και ο άνδρας μου ήταν ανακατεμένος με το Πολυτεχνείο».

Γενικότερα, είναι φανερό από απαντήσεις που κατατάσσονται σε όλες τις κατηγορίες πως κυριαρχεί η αντίληψη ότι η πολιτική δεν αφορά όλους. Υπάρχουν κατηγορίες ατόμων που θέτουν την ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία ή υποκατηγορία στην οποία ανήκουν οι ίδιοι έξω από τη σφαίρα της πολιτικής και μάλιστα μαζικά, στις περιπτώσεις όπου είναι δυνατό να το γνωρίζουμε. Αναφέρονται πράγματι ορισμένοι περιοριστικοί παράγοντες στο πολιτικό ενδιαφέρον που είναι ενδεικτικοί μιας πρόσληψης της πολιτικής η οποία επιλεκτικά δεν αφορά ορισμένες κατηγορίες ατόμων:

-τους ηλικιωμένους (και ιδιαίτερα τις ηλικιωμένες)

-τις αγράμματες γυναίκες

-τα άτομα που δεν έχουν ή δεν ασκούν το δικαίωμα της ψήφου⁶⁴

-τα άτομα που εκκλησιάζονται τακτικά

-τα άτομα που έχουν οικιακές ασχολίες

-τους αρρώστους.

Οι παραπάνω ιδιότητες ή χαρακτηριστικά αναφέρονται από μεγάλο αριθμό ατόμων της σχετικής κατηγορίας (στο μέτρο που μπορούμε να το ελέγξουμε, δεν ξέρουμε π.χ. πόσοι άρρωστοι υπάρχουν στο δείγμα, ξέρουμε όμως πόσες είναι οι ηλικιωμένες γυναίκες) ως αιτιολόγηση έλλειψης ή μειωμένου πολιτικού ενδιαφέροντος. Πρόκειται για άτομα τα οποία δεν αφορά η πολιτική σύμφωνα με την αντίληψή τους, άρα λογικά η πολιτική παραπέμπει γι' αυτούς στους νέους, στους μορφωμένους, στους έχοντες δικαίωμα ψήφου, στους υγιείς, σε όσους δεν εκκλησιάζονται τακτικά και σε όσους δεν έχουν οικιακές ασχολίες (δηλαδή στους άνδρες σύμφωνα με το σχετικό πρότυπο). Για παράδειγμα, στην κατηγορία που αιτιολογεί την έλλειψη ενδιαφέροντος με αναφορά στην «έλλειψη χρόνου» και τις «άλλες ασχολίες», υπεραντιπροσωπεύονται οι γυναίκες (6,9% έναντι 3,9% για τους άνδρες), οι οποίες μάλιστα δίνουν θετικό νόημα στην έλλειψη ενδιαφέροντός τους («Έχω τις δουλειές στο σπίτι. Δεν έχω καιρό να τρέχω στους δρόμους» λέει νοικοκυρά 40 ετών), σε αντίθεση με τους άνδρες που αναφέρονται «στις άλλες ασχολίες» κυρίως με απολογητικό ύφος. Αντίστοιχες παρατηρήσεις όσον αφορά την επίδραση του φύλου στην πρόσληψη της πολιτικής μπορούμε να κάνουμε και σε σχέση με την κατηγορία «έλλειψη πληροφόρησης/ανικανότητα παρακολούθησης», όπου συχνά οι απαντήσεις (των γυναικών ιδίως) εντυπωσιάζουν με την τραγικότητά τους⁶⁵, ενώ τονίζεται η διάσταση της ηλικίας (είμαι γριά γυναίκα) και η έλλειψη μόρφωσης (είμαι αγράμματη γυναίκα).⁶⁶

64. «Δεν έχω ψηφίσει ακόμα ποτέ...». «Δεν μπορώ να μετακινηθώ για να πάω να ψηφίσω...», άρα δεν ενδιαφερόμαι.

65. «Πού να ξέρουμε εμείς από πολιτική; Εμάς όποιος θέλει να μας κάνει καλό ή κακό, μας το κάνει» λέει γυναίκα 68 ετών. Και άλλη 74 ετών: «Δεν έχω άνδρα ή παιδιά να παίρνουνε να μου λένε. Στραβή είμαι χωρίς άνδρες».

66. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 53,1% των γυναικών των οποίων η απάντηση κατατάσσεται στην κατηγορία «έλλειψη πληροφόρησης/ ανικανότητα παρακολούθησης» είναι πάνω από 60 ετών, ενώ σε μεγάλο αριθμό των σχετικών απαντή-

Εκτός, λοιπόν, από την πρόσληψη της πολιτικής ως σφαίρας που συγκυριακά αφορά ή δεν αφορά τους πολίτες (τακτοποίησα τα παιδιά μου, δεν μ' ενδιαφέρει πια), είναι διαδεδομένη και η περιοριστική πρόσληψη της πολιτικής ως σφαίρας ειδικών κατηγοριών πολιτών. Σ' αυτές τις τελευταίες είναι φανερό ότι μικρός αριθμός των ερωτώμενων τοποθετεί τους φιλόδοξους και τους καιροσκόπους: «Εμείς είμαστε άλλοι άνθρωποι. Εμάς μας ενδιαφέρει να βγάλουμε το ψωμί μας και να μεγαλώσουμε τα παιδιά μας» λέει νοικοκυρά 36 ετών, ενώ συνταξιούχος 82 ετών διευκρινίζει: «Εκείνοι που ενδιαφέρονται για θέσεις, ενδιαφέρονται για την πολιτική. Εμείς ένα κομμάτι ψωμί να τρώμε θέλουμε». Η πολιτική δεν είναι για τους «νοικοκύρηδες»: «Η θα κάνεις τη δουλειά σου σαν νοικοκύρης ή θα ασχολείσαι με τα κόμματα» δηλώνει συνταξιούχος 77 ετών. Βλέπουμε, εξάλλου, ότι σχεδόν 10% των γυναικών και 5% των ανδρών δηλώνουν άμεσα ότι η πολιτική δεν τους αφορά, ή δεν τους αφορά αρκετά. («Ησυχία να υπάρχει. Όποιος και να 'ναι στην εξουσία, για μένα το ίδιο είναι») λέει χαρακτηριστικά γυναίκα 45 ετών).

Πέρα από την περιπτώσιολογία, είναι φανερό από τα στοιχεία μας ότι η πολιτική προσλαμβάνεται σε μεγάλο βαθμό ως διεργασία «τακτοποίησης» μεμονωμένων ατόμων και συνεπώς το πολιτικό ενδιαφέρον εκφράζει την αγωνία της επίλυσης ατομικών ή συχνότερα οικογενειακών προβλημάτων που σχετίζονται κυρίως με την εξεύρεση εργασίας. Συνέπεια αυτού είναι και η (μικρή σχετικά) διάδοση της αντίληψης της εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία από υποχρέωση, και βέβαια της μη εμπλοκής όταν δεν υπάρχει τέτοια «υποχρέωση»: «Δεν μας έχει βοηθήσει κανένας και δεν έχουμε υποχρέωση σε κανέναν», δηλώνει νοικοκυρά 63 ετών που δεν ενδιαφέρεται καθόλου για την πολιτική. Και άλλη 66 ετών: «...έχω σπάσει το πόδι μου και κανείς δεν έτρεξε. Ποια πολιτική τότε;»

Ο συγκυριακός ή τυχαίος χαρακτήρας του ενδιαφέροντος για την πολιτική είναι φανερός και σε δύο άλλες κατηγορίες απάντησης που αναφέρονται αφενός αρνητικά στην πολιτική συγκυρία της εποχής⁶⁷ και αφετέρου αιτιολογούν το πολιτικό ενδιαφέρον μέσω της ύπαρξης κομματικής ταύτισης ή «πολιτικοποίησης», αναστρέφοντας κατά κάποιον τρόπο το σηματικό πρότυπο Α—Β και υποστηρίζοντας την κατεύθυνση Β—Α⁶⁸. Το πρωθύστερο αυτό σχήμα είναι εν μέρει φανερό και σε απαντήσεις που υπογραμμίζουν το ότι «αφού από την πολιτική είχαμε όφελος, άρα τώρα ενδιαφερόμαστε»: «Γιατί οι άλλοι δεν μου κόβανε μισθό, παρόλο που είμαι ανάπηρος, ενώ ο Παπανδρέου μου έδωσε»

σεων υπάρχει συνδυασμένη αναφορά στο φύλο και την ηλικία. Παράλληλα, 53,8% των γυναικών των οποίων η απάντηση κατατάσσεται στην παραπάνω κατηγορία δηλώνουν αναλφάβητες ή ότι έχουν φοιτήσει σε μερικές τάξεις του δημοτικού.

67. Νέος 28 ετών που δηλώνει ότι ενδιαφέρεται πολύ για την πολιτική: «Δεν βρίσκω δουλειά στα εργοστάσια γιατί οι κλαδικές του ΠΑΣΟΚ με κυνηγάνε». 68. «Επειδή είμαι οργανωμένος και ενδιαφερόμαι γενικότερα να μαθαίνω» δηλώνει νέος 33 ετών, εργαζόμενος στα λατομεία της Κασσάνδρας, και υπάλληλος 43 ετών: «Γιατί είμαι φανατικός λάτρης και υποστηρικτής της Ν.Δ.»

δηλώνει συνταξιούχος 59 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική⁶⁹.

Οι κατηγορίες απάντησης στις οποίες διαφαίνεται η διάσταση του συλλογικού και του δημόσιου χαρακτήρα της πολιτικής, η οποία αφορά όλους, συνεπώς και τον ερωτώμενο ως μέλος ενός συνόλου, στις οποίες παράλληλα υπάρχουν απαντήσεις δηλωτικές της αντίληψης της κυριαρχίας του πολιτικού και της πολιτικής στην καθημερινή ζωή, είναι κατά βάση τρεις: το πολιτικό ενδιαφέρον αιτιολογείται με αναφορά σε θέματα δημόσιου συμφέροντος⁷⁰, με αναφορά στο ότι «η πολιτική μας αφορά όλους»⁷¹ και με υπογράμμιση της «κυριαρχίας του πολιτικού»⁷². Στις τρεις αυτές κατηγορίες απάντησης, οι οποίες συγκεντρώνουν 19,7% των γυναικών και 28,2% των ανδρών, διαφαίνεται κυρίως αυτό που συμβατικά μπορούμε να ορίσουμε ως πολιτική πρόσληψη της πολιτικής. Στις υπόλοιπες τέσσερις, στις οποίες δεν αναφερθήκαμε ακόμα, διαφαίνεται κυρίως η αρνητική πρόσληψη της πολιτικής: Είτε λόγω απογοήτευσης⁷³ και αίσθησης ότι το ενδιαφέρον είναι μάταιο («Όποιος και να έρθει είναι το ίδιο για μας» λέει γυναίκα 66 ετών) είτε λόγω δυσπιστίας απέναντι σε πολιτικά πρόσωπα,⁷⁴ άρα ταυτίζοντας ανθρωπομορφικά την πολιτική πρόσληψη της πολιτικής με τους πολιτικούς, είτε ταυτίζοντας την πολιτική με όλα τα αρνητικά στερεότυπα που της αποδίδονται,⁷⁵ είτε τέλος λόγω πλήρους απόρριψης, για διάφορους λόγους, της πολιτικής διαδικασίας⁷⁶. Και σ' αυτές τις απαντήσεις, πέρα από τα στερεότυπα και τις αξιολογήσεις, διαφαίνεται η πρόσληψη της πολιτικής ως διαδικασίας η οποία μπορεί να αφορά ή να μην αφορά τον πολίτη, ο οποίος επιλέγει να εμπλακεί ή να μην εμπλακεί, αλλά και αν εμπλακεί, αυτό είναι μάταιο: «Είμαι απογοητευμένος» δηλώνει χειριστής κομπιούτερ,

69. Αντίστοιχα, αγρότισσα 51 ετών που ενδιαφέρεται λίγο: «Γιατί πια τα καπνά τα πουλάμε στον οργανισμό καπνού και έχουμε τώρα και κέντρο υγείας. Ζωή να χάρισει ο θεός στον Παπανδρέου».

70. «Η ανάμειξη στην πολιτική είναι στοιχειώδης υποχρέωση του κάθε πολίτη. Είναι η ελάχιστη προσφορά στο κοινωνικό σύνολο...» δηλώνει νέα άνεργη 22 ετών που ενδιαφέρεται αρκετά για την πολιτική, και άλλη 37 ετών: «Αγαπώ τον τόπο μου. Δεν θα μπορούσε να μη μ' ενδιαφέρει».

71. «Μ' ενδιαφέρει γιατί είμαι ένας άνθρωπος μέσα στο κοινωνικό σύνολο» λέει γυναίκα 58 ετών.

72. «Από την πολιτική εξαρτάται όλη μου η ζωή, στην εργασία, την κυκλοφορία, την ατομική ελευθερία κ.ά.» δηλώνει γυναίκα 48 ετών.

73. «Τώρα δεν μ' ενδιαφέρει τίποτε γιατί όσο και να πάλεψα δεν έγινε τίποτε» δηλώνει συνταξιούχος 64 ετών.

74. «Είναι απατεώνες οι πολιτικοί» λέει π.χ. μηχανικός εμπορικού ναυτικού, 35 ετών.

75. «Άμα μπλεχτείς με πολιτικές μπορεί να σκοτωθείς, μαλώνεις, άλλος Καραμανλικός, άλλος Παπανδρεϊκός...», λέει άνεργος 60 ετών, ενώ ιδιοκτήτης ψησταριάς 50 ετών: «Λόγω επαγγέλματος δεν θέλω να χαρακτηρίζομαι... να τσακόνωμαι...»

76. «Είναι κακό πράγμα» δηλώνει συνταξιούχος, 77 ετών, ενώ γυναίκα ιδιωτικός υπάλληλος, 37 ετών, δηλώνει: «Είναι ένα παιχνίδι που παίζεται με όλα καθορισμένα εκ των προτέρων».

34 ετών «έχω ψηφίσει όλα τα κόμματα και δεν έχω δει από κανένα τίποτε».

Είναι ενδιαφέρον ότι σ' αυτή την κατηγορία των απογοητευμένων και αυτών που έχουν την αίσθηση της ματαιότητας του πολιτικού ενδιαφέροντος, ενώ συχνά κωδικογραφούνται απαντήσεις που εντυπωσιάζουν με τις έντονα συναισθηματικές αιχμές τους,⁷⁷ υπάρχουν και άλλες που ξενίζουν γιατί υποδηλώνουν αναμονές από την πολιτική διαδικασία που δεν είναι ενδεχομένως εύκολα κατανοητές από όλους: «Κανένας δεν μας δίνει να φάμε, γιατί ν' ανακατευτούμε;» ρωτάει αγρότης 50 ετών, και νοικοκυρά 59 ετών: «Τι να σ' ενδιαφέρει; Άμα δεν δουλέψουμε δεν κάνουμε τίποτε». Άλλη γυναίκα, 62 ετών, συνταξιούχος: «Όποιος και νά 'ρθει στην Ελλάδα, εμείς πάντα θα εργαζόμαστε». Και άνδρας 67 ετών: «Η ΠΑΣΟΚ να βγει ή άλλο, δεν με νοιάζει. Αν δεν δουλέψω δεν τρώω». Το κοινό σημείο σε όλες αυτές τις απαντήσεις αλλά και σε πολλές που κωδικογραφούνται τόσο στην κατηγορία «απογοήτευση» όσο και στην κατηγορία «δεν με αφορά», είναι η σύνδεση της υποχρέωσης για δουλειά με την αναίρεση του πολιτικού ενδιαφέροντος. Τι υπονοείται όμως στις απαντήσεις αυτές, και πώς προσλαμβάνεται η πολιτική από τα άτομα που διατυπώνουν τέτοιου τύπου απάντηση; Γιατί θα έπρεπε η πολιτική να εξασφαλίζει τους όρους διαβίωσης χωρίς την κοινωνική εισφορά του ατόμου με τη μορφή της εργασίας, ώστε να είναι αυτή άξια επιδείξης ενδιαφέροντος εκ μέρους των πολιτών; Το ότι αντιλήψεις τέτοιου τύπου εμφανίζονται κυρίως στον αγροτικό χώρο, όπου οι συνθήκες εργασίας είναι συχνά σκληρές, αποτελεί εν μέρει στοιχείο απάντησης στα παραπάνω ερωτήματα. Ωστόσο, αυτό που είναι φανερό, είναι η απολιτική πρόσληψη της πολιτικής, που χαρακτηρίζει και αυτή την κατηγορία απαντήσεων, μια πρόσληψη που ανάγει την πολιτική σε διαδικασία ατομικής επίλυσης μεμονωμένων προβλημάτων, την οποία αν δεν μπορεί να επιτύχει, δεν είναι άξια κινητοποίησης του ενδιαφέροντος των πολιτών. Ο συλλογικός/κοινωνικός χαρακτήρας του πολιτικού χάνεται, ενώ η ίδια η «ουσία» του πολιτικού, δηλαδή η συλλογικότητα, αναιρεί τη βαρύτητά του: «Δεν με νοιάζει» λέει γυναίκα 39 ετών που δεν ενδιαφέρεται καθόλου για την πολιτική. «Αν γίνει κάτι καλό θά 'ναι και για μένα. Αν γίνει κάτι κακό θά 'ναι για όλους».

3.2. Κατηγορίες αντιλήψεων

Με βάση τις απαντήσεις που αφορούν την αιτιολόγηση του πολιτικού ενδιαφέροντος, διαμορφώνονται έξι βασικές κατηγορίες οι οποίες σχηματοποιούν μια τυπολογία των αντιλήψεων για την πολιτική στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.⁷⁸ Θα δούμε παρακάτω τι ποσοστό συγκεντρώνει κάθε κατηγορία.

77. «Ο φτωχός γεννιέται φτωχός και φτωχός πεθαίνει. Δεν υποστηρίζεται από κανέναν» λέει γυναίκα έμπορος 48 ετών.

78. Η κατηγορία α) του Πίνακα 2 περιλαμβάνει τις κατηγορίες 2,4,5 του Πίνακα

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Κατηγορίες αντιλήψεων για την πολιτική

	Γυναίκες	Άνδρες
α) «Πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής: συλλογική διάσταση, θέματα δημόσιου συμφέροντος, κυριαρχία της επίδρασής της σε όλους τους τομείς της ζωής	19,7%	28,2%
β) Η πολιτική ως θέαμα	18,1%	13,8%
γ) Η πολιτική ως μέσο επίλυσης ατομικών/οικογενειακών προβλημάτων	8,8%	12,3%
δ) Η πολιτική ως τυχαίο ή συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος	8,3%	10,2%
ε) Η πολιτική ως διαδικασία που αφορά επιλεκτικά ορισμένους (και όχι τον ερωτώμενο)	23,5%	10,7%
στ) Η πολιτική στις αρνητικές της συνδηλώσεις	15,1%	19,9%

Είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε ότι πρόκειται για συμβατική κατάταξη των απαντήσεων με βάση το στοιχείο που διαφαίνεται ως κεντρικό στην απάντηση του κάθε ερωτώμενου, ως προς τη συνολική πρόσληψη της πολιτικής. Συνεπώς δεν πρόκειται για κατηγοριοποίηση με στατιστικές αξιώσεις, στο μέτρο που το σημείο αναφοράς σε κάθε κατηγορία απάντησης διαφέρει και δεν αποκλείει τη συνύπαρξη στην ίδια απάντηση δύο διαφορετικών τύπων αντιλήψεων. Για παράδειγμα, στην κατηγορία «η πολιτική ως διαδικασία που αφορά επιλεκτικά ορισμένους» είναι εμφανής σε μεγάλο ποσοστό και η πρόσληψη της πολιτικής ως «μέσου επίλυσης ατομικών οικογενειακών προβλημάτων», αφού συχνά τονίζεται ότι η πολιτική δεν αφορά τον ερωτώμενο, με την αιτιολογία ότι δεν έχει παιδιά ή εγγόνια που αναζητούν δουλειά, ενώ αντίθετα όσοι έχουν συνθέτουν τις κατηγορίες ατόμων που αφορά η πολιτική. Στη περίπτωση αυτή η σχετική απάντηση κατατάσσεται στην κατηγορία ε) γιατί κρίθηκε ότι αυτή η διάσταση υπογραμμίζεται κυρίως, ενώ σίγουρα νοηματικά ανήκει (χωρίς όμως να περιέχεται στο σχετικό ποσοστό) και στην κατηγορία γ). Αντίστοιχη παρατήρηση μπορούμε να κάνουμε (όπως είδαμε και στην ανάλυση του Πίνακα 1) για την κατηγορία «πολιτική ως θέαμα».

Εξάλλου, με το χαρακτηρισμό ως «πολιτικών» των αντιλήψεων που κατατάσσονται στην πρώτη κατηγορία δεν υπονοώ ότι είναι εντελώς ανύπαρκτες «πολιτικές» προσλήψεις της πολιτικής διαδικασίας σε άλλες κατηγορίες απάντησης, και ειδικότερα στην στ). Η αίσθηση ματαιότητας του πολιτικού ενδιαφέροντος για παράδειγμα, όταν διατυπώνεται από άτομα που εκπροσωπούν συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες, είναι δυνατό να είναι αποτέλεσμα πολιτικών νοητικών διεργασιών που απορρέουν από την ατομική ιστορία του ερωτώμενου. Αντίστοιχα, η

1, όπως αντίστοιχα και η κατηγορία β) την κατηγορία 1, η γ) τις 3 και 6, η δ) τις 7,8,9 η ε) τις 10,11,14 και η στ) τις 12,13,15,16.

αίσθηση ότι «η πολιτική, όπως είναι σήμερα, δεν μ' ενδιαφέρει», η οποία προδίδει απογοήτευση, μπορεί και αυτή να απορρέει από πολιτική αμφισβήτηση του υπάρχοντος κυρίαρχου συστήματος πολιτικών αξιών, όπως επίσης είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις σε σχετικές απαντήσεις γυναικών υφέρπει και κριτική στην ανδροκεντρική δομή του πολιτικού συστήματος. Ωστόσο, τέτοιου τύπου αντιλήψεις αποτελούν μικρή μειονότητα στην κατηγορία όπου εντάσσονται,⁷⁹ και σίγουρα δεν αλλοιώνουν την υπόθεση ότι η μόνη κατηγορία στην οποία η μεγάλη πλειονότητα των απαντήσεων υποδηλώνει την πρόσληψη της πολιτικής στη συλλογική και δημόσια διάστασή της είναι η πρώτη.⁸⁰

Όπως βλέπουμε, στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται σημαντικά μαζικότερα οι άνδρες απ' ό,τι οι γυναίκες, στοιχείο αναμενόμενο αφού εναρμονίζεται με τα κοινωνικά πρότυπα και τους διαφοροποιημένους ρόλους των δύο φύλων στον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο. Παράλληλα υπεραντιπροσωπεύονται τα άτομα 30-44 ετών, τα οποία κατά 32,2% στους άνδρες και κατά 22,1% στις γυναίκες διατυπώνουν αυτό που αποκαλέσαμε «πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής,⁸¹ καθώς και τα άτομα με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο: Αν στους άνδρες οι αναλφάβητοι και όσοι έχουν φοιτήσει σε μερικές τάξεις του δημοτικού εκφράζουν τη σχετική αντίληψη κατά 16,5%, οι πτυχιούχοι πανεπιστημίου έχουν ποσοστό 46,2%, ενώ στις γυναίκες τα αντίστοιχα ποσοστά ανέρχονται σε 13,4% και 35,1%. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι σ' αυτή την κατηγορία αντιλήψεων εμφανίζονται και οι μεγαλύτερες διαφορές στη διάδοση ανάλογα με το εκπαιδευτικό επίπεδο, ενώ παράλληλα η ηλικιακή κατηγορία στην οποία υπεραντιπροσωπεύεται η σχετική αντίληψη είναι ενδεικτική των επιδράσεων της «γενιάς»⁸² στη διαμόρφωση πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων: Πρόκειται για άτομα που έχουν έντονες πρώιμες ή νεανικές κοινωνικοποιητικές εμπειρίες από τη δικτατορία, τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, την περίοδο της μεταπολίτευσης κ.ά.

79. Και από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα απαντήσεων της κατηγορίας αυτής που είδαμε παραπάνω προκύπτει ότι τόσο η απογοήτευση όσο και η ματαιότητα του ενδιαφέροντος παραπέμπουν συνήθως στην ατομοκεντρική και όχι στην κοινωνιοκεντρική πρόσληψη της πολιτικής.

80. Πάντως, παρ' όλη την ακρίβεια των ποσοστών (αφού αποτελούν αθροίσεις των ποσοστών που είδαμε στην προηγούμενη ενότητα), είναι χρήσιμο να τα αντιληφθούμε ως ενδεικτικά ως προς το σημείο στο οποίο αναφέρθηκε παραπάνω.

81. Η μικρότερη σχετική διάδοση ανάλογα με το φύλο εμφανίζεται στους νέους άνδρες (21,6%) και στις γυναίκες τρίτης ηλικίας (16,3%). Ωστόσο είναι αξιοσημείωτο ότι στη νεότερη κατηγορία ηλικιών, 18-29 ετών, η διαφορά στη διάδοση της σχετικής αντίληψης ανάλογα με το φύλο είναι σαφώς μικρότερη απ' ό,τι στις άλλες (21,6% με 18,9%), πράγμα που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι σημειώνεται τάση μείωσης στη σχετική διαφοροποίηση μεταξύ ανδρών και γυναικών.

82. Με το θέμα της επίδρασης της γενιάς έχω ασχοληθεί ιδιαίτερα στα Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σελ. 87-92, και Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1988, σελ. 22-26, όπου υπάρχει και η σχετική βιβλιογραφία.

Η διασταύρωση της κατηγορίας αντιλήψεων που κωδικογραφούν την πρόσληψη της πολιτικής ως θεάματος, και εκείνης που αφορά τον τυχαίο ή συγκυριακό χαρακτήρα του ενδιαφέροντος για την πολιτική, με κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά δεν παρουσιάζει ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις, με εξαίρεση βέβαια, στην πρώτη περίπτωση, την επίδραση του φύλου. Αντίθετα, στην κατηγορία των αντιλήψεων που περιορίζουν την πολιτική σε αντικείμενο ενδιαφέροντος για ορισμένους και όχι για όλους, κυριαρχούν οι ηλικιωμένες γυναίκες (27% της κατηγορίας τους έναντι 18% για τις γυναίκες 30-44 ετών) και οι πολύ νέοι άνδρες (16,0% της κατηγορίας τους έναντι 10,8% για τους άνδρες άνω των 60), ενώ γενικότερα σ' αυτή την κατηγορία αντιλήψεων εμφανίζεται και η μεγαλύτερη διαφοροποίηση στη διάδοση ανάλογα με το φύλο. Το στοιχείο αυτό είναι βέβαια αναμενόμενο με βάση τη σεξιστική δομή των εξουσιαστικών σχέσεων σε όλα τα επίπεδα, και συγκεκριμένα με βάση τις συνδηλώσεις της σχετικής έννοιας η οποία κυριαρχικά παραπέμπει στο ανδρικό φύλο. Παράλληλα, το εκπαιδευτικό επίπεδο διαφοροποιεί εντονότερα το βαθμό διάδοσης της σχετικής αντίληψης στις γυναίκες ιδιαίτερα: 34,3% για τις αναλφάβητες και 11,3% για τις πτυχιούχους. Στους άνδρες η εικόνα είναι λιγότερο σαφής, αφού στα μεσαία εκπαιδευτικά επίπεδα το σχετικό ποσοστό είναι μεγαλύτερο' πάντως η τάση παραμένει η ίδια (μολονότι οι μικροί απόλυτοι αριθμοί στην περίπτωση αυτή δεν συνηγορούν υπέρ της εγκυρότητας του συγκεκριμένου ποσοστού): Τα άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο έχουν λιγότερο την αίσθηση ότι την κατηγορία στην οποία ανήκουν δεν την αφορά η πολιτική διαδικασία.

Όπως είδαμε, αρνητικές συνδηλώσεις στην πολιτική διαβλέπουν περισσότερο οι άνδρες από τις γυναίκες, και ιδιαίτερα οι πολύ νέοι (22,8%) ενώ, αντίθετα, στις ηλικιακές κατηγορίες των γυναικών υπερέχουν αυτές των 30-44 (19,3%). Και στα δύο φύλα, ωστόσο, τα άτομα με μερική ή πλήρη μέση εκπαίδευση παρουσιάζουν τα υψηλότερα σχετικά ποσοστά. Τα άτομα που προσλαμβάνουν ατομοκεντρικά την πολιτική διαδικασία, και τα οποία δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική με στόχο την επίλυση ατομικών ή οικογενειακών τους προβλημάτων, είναι λίγο περισσότερο ανδρικού γένους και κυρίως μέσης ηλικίας: Στις γυναίκες 45-59 ετών το ποσοστό ανέρχεται σε 10,8% (έναντι 6,6% για τις πολύ νέες) και στους άνδρες 30-44 φτάνει στο 14,2%, ενώ χαμηλότερο είναι στην τρίτη ηλικία (10,4%). Η διασταύρωση με το εκπαιδευτικό επίπεδο παρουσιάζει στην περίπτωση της αντίληψης αυτής ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί εμφανίζει τιμές με τη μορφή της ανεστραμμένης καμπύλης: Και στα δύο φύλα εμφανίζονται υψηλά σχετικά ποσοστά στα χαμηλότερα εκπαιδευτικά επίπεδα (8,9% και 9,3% των γυναικών αναλφάβητων και αποφοίτων δημοτικού καθώς και 13,4% και 13,7% των αντίστοιχων ανδρών διατυπώνουν τη σχετική αντίληψη), ενώ στα άτομα με μέση εκπαίδευση τα ποσοστά μειώνονται για να αυξηθούν και πάλι, και μάλιστα σε υψηλότερο επίπεδο, στο άλλο άκρο του συνεχούς: 13,7% των γυναικών και 16,3% των ανδρών πτυχιούχων αναπαύονται σχολών διετύπωσαν αυτή την ατομοκεντρική αντίληψη για την πολιτική διαδικασία. Είναι απαραίτητο εξάλλου να ξανατονίσουμε ότι η σχετική αντι-

ληψη στην οποία είναι έκδηλη η συσχέτιση άτομο/οικογένεια-πολιτική δεν περιορίζεται στην κατηγορία γ) του Πίνακα 2, αφού είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό εμφανής τόσο στην κατηγορία αντιλήψεων που ανάγουν την πολιτική σε διαδικασία που αφορά επιλεκτικά ορισμένους όσο και σ' αυτή που παραπέμπει στον συγκυριακό ή τυχαίο χαρακτήρα του σχετικού ενδιαφέροντος, παρότι σ' αυτές τις κατηγορίες το κέντρο βάρους των απαντήσεων διαφέρει. Συνεπώς, η ατομοκεντρική πρόσληψη της πολιτικής ξεπερνά κατά πολύ τα συμβατικά ποσοστά που εμφανίζονται στην κατηγορία γ) του Πίνακα, αφού εκφράζεται σε σημαντικό βαθμό έκδηλα και στις κατηγορίες δ) και ε). Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι με άλλη κατάταξη η κατηγορία αυτή θα εμφανιζόταν ως η μαζικότερη, αφού κατά μέσο όρο θα πλησίαζε το 30%. Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι, αν στο σύνολο του δείγματος το 53,5% των ανδρών και το 58% των γυναικών δηλώνει ότι διαμορφώνει την ψήφο του σύμφωνα με το ποιο κόμμα «θα ευνοήσει περισσότερο τα προσωπικά και οικογενειακά συμφέροντα», το ποσοστό αυτό μειοδοτείται — ιδιαίτερα στους άνδρες — στην κατηγορία αντιλήψεων για την πολιτική με μέσου επίλυσης ατομικών/οικογενειακών προβλημάτων (60,3% των ανδρών, 58,4% των γυναικών) και κυρίως σ' αυτήν που αναφέρεται στο ότι η πολιτική αφορά επιλεκτικά ορισμένους και όχι όλους (64,4% των ανδρών και 65,4% των γυναικών). Στην τελευταία κατηγορία γυναικών διαφαίνεται ακόμα εντονότερα η οικογενειοκεντρική πρόσληψη της πολιτικής και από το ότι συνθέτουν τη μαζικότερη κατηγορία στην απόλυτη αποδοχή της αντίληψης ότι «σε μια οικογένεια η γυναίκα πρέπει να ψηφίζει το ίδιο κόμμα που ψηφίζει και ο άνδρας της» με ποσοστό 23,6% (μέσος όρος γυναικών δείγματος: 15,5%).

Αν επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας στις τρεις πρώτες κατηγορίες αντιλήψεων και διερευνήσουμε την ενδεχόμενη συσχέτιση του τύπου της αντίληψης για την πολιτική διαδικασία με άλλες επιμέρους πολιτικές στάσεις ή αντιλήψεις παρατηρούμε το εξής: Στα άτομα ανδρικού φύλου που δηλώνουν «μάλλον αριστεροί»⁸³ το 38,6% προσλαμβάνει την πολιτική στη δημόσια και συλλογική της διάσταση, το 14,4% τονίζει τη διάσταση του θεάματος και το 11,6% διατυπώνει ατομοκεντρική αντίληψη της πολιτικής (με αφορά προσωπικά). Τα αντίστοιχα ποσοστά στους άνδρες που δηλώνουν «μάλλον δεξιοί» είναι: 21,6%, 11,9% και 14,1%. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στους «μάλλον αριστερούς» άνδρες η σαφώς πλειοψηφούσα αντίληψη είναι αυτή που ονομάσαμε «πολιτική» (38,6%), ενώ στους «μάλλον δεξιούς» έρχεται δεύτερη, με πρώτη την αντίληψη της πολιτικής στις αρνητικές της συνδηλώσεις. Στις γυναίκες που δηλώνουν «μάλλον αριστερές» το 28,3% διατυπώνει αντίληψη των οποία κατατάσσουμε στην κατηγορία των «πολιτικών» αντιλήψεων, το 17,4% προσλαμβάνει την πολιτική ως θέαμα και το 10,5% υπογραμμί-

83. Και αυτά τα στοιχεία προέρχονται από την έρευνα του ΕΚΚΕ για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών, ενώ η ακριβής διατύπωση της ερώτησης έχει ως εξής: «Κι αν θέλατε μονολεκτικά να χαρακτηρίσετε την πολιτική σας τοποθέτηση θα λέγατε ότι: είστε μάλλον αριστερός, μάλλον δεξιός, μάλλον κεντρώος».

ζει τη διάσταση του προσωπικού συμφέροντος. Τα αντίστοιχα ποσοστά στις «δεξιές» γυναίκες ανέρχονται σε 16,6%, 17,4% και 8,3%. Αν όμως στις αριστερές γυναίκες, όπως και στους αντίστοιχους άνδρες, κυριαρχεί η «πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής, στις δεξιές κυριαρχούν (με 26,5%) οι αντιλήψεις που αναφέρονται στο ότι «η πολιτική αφορά επιλεκτικά ορισμένους», αφού σ' αυτή την κατηγορία γυναικών είναι πιο διαδεδομένη η παραδοσιακή αντίληψη για το ασυμβίβαστο της σχέσης γυναίκες-πολιτική. Είναι φανερό, γενικότερα, και μεταξύ άλλων, ότι η κοινωνιοκεντρική πρόσληψη της πολιτικής που υπογραμμίζει τη διάσταση του δημοσίου και του συλλογικού ανήκει περισσότερο στις ιδεολογικές αναπαραστάσεις των ατόμων και των δύο φύλων που δηλώνουν «μάλλον αριστεροί».

Ωστόσο φαίνεται ότι το φύλο διαφοροποιεί τον τρόπο με τον οποίο συσχετίζεται ο τύπος της γενικής αντίληψης για την πολιτική με το κατά πόσον έχει το άτομο την αντίληψη ότι οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζουν πολύ τη ζωή του⁸⁴: Οι γυναίκες που προσλαμβάνουν την πολιτική ως θέμα εκφράζουν τη σχετική αντίληψη κατά 27,6%, όσες αναφέρονται στη δημόσια και συλλογική διάσταση της πολιτικής κατά 39,6% και όσες αναφέρονται στην ικανοποίηση των ατομικών τους συμφερόντων κατά 41,4%.

Στους άνδρες οι διακυμάνσεις είναι μικρότερες: Τα αντίστοιχα ποσοστά ανέρχονται σε 44,1%, 50,4% και 46,2%, δηλαδή τα υψηλότερα εμφανίζονται στην κατηγορία των αντιλήψεων που τονίζει τη δημόσια/συλλογική διάσταση της πολιτικής. Όπως βλέπουμε, η μη «πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής με σημείο αναφοράς το βαθμό επίδρασης των πολιτικών αποφάσεων στην καθημερινή ζωή, από τα άτομα που την αντιλαμβάνονται κυρίως ως θέμα, είναι εμφανέστερη στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες. Εξάλλου, συνεπείς προς τη γενικότερη αντίληψη τους περί πολιτικής, οι άνδρες που κατατάσσονται στην κατηγορία «η πολιτική ως μέσο επίλυσης ατομικών/οικογενειακών προβλημάτων» επιλέγουν ως κριτήριο επιλογής κόμματος (μεταξύ άλλων κριτηρίων) και το πόσο το χ κόμμα θα ευνοήσει περισσότερο τα προσωπικά και οικογενειακά τους συμφέροντα κατά 60,3% όπως ήδη είπαμε (στην ίδια επιλογή προβαίνουν κατά 44,6% οι άνδρες που κατατάσσονται στην κατηγορία «πολιτική» πρόσληψη της πολιτικής), ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά στις γυναίκες ανέρχονται σε 58,4% και 48,6%.

Τελειώνοντας αυτή την ενότητα για τις κατηγορίες αντιλήψεων για την πολιτική είναι χρήσιμο να επανέλθουμε στο πολιτικό ενδιαφέρον και να δούμε σε ποιο βαθμό συντείνουν οι διάφορες κατηγορίες αντιλήψεων για την πολιτική στις διαβαθμίσεις πολιτικού ενδιαφέροντος, ώστε να ελέγξουμε την υπόθεση ότι υψηλό επίπεδο πολιτικού ενδιαφέροντος δεν σημαίνει αναγκαστικά υψηλό επίπεδο «πολιτικότητας» στην αντίληψη περί πολιτικής. Πράγματι, βλέπουμε ότι από τα άτομα που δηλώ-

84. Η ακριβής διατύπωση της σχετικής ερώτησης έχει ως εξής: «Γενικά θα λέγατε ότι οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζουν τη ζωή σας: πολύ, αρκετά, λίγο, καθόλου».

νουν μεγάλο πολιτικό ενδιαφέρον, όπως και από όσα δηλώνουν αρκετό, λιγότερα από τα μισά (47,9% και 40,5% αντίστοιχα στους άνδρες και 39,3% και 37,8% στις γυναίκες) παραπέμπουν σε μια έννοια της πολιτικής που συνδέεται με το δημόσιο και το συλλογικό. Παράλληλα, στα ίδια επίπεδα πολιτικού ενδιαφέροντος κατατάσσονται άνδρες που προσλαμβάνουν την πολιτική ως θέαμα κατά 10,4% και 24,6%, όπως και γυναίκες κατά 25,5% και 30,2%. Τα άτομα που αντιλαμβάνονται την πολιτική ως μέσο επίλυσης ατομικών προβλημάτων κατατάσσονται στην κατηγορία όσων δηλώνουν μεγάλο πολιτικό ενδιαφέρον κατά 18,5% και αρκετό κατά 16,4% αν είναι άνδρες, και αντίστοιχα κατά 15% και 16,3% αν είναι γυναίκες. Αλλά και άτομα που τροφοδοτούν την κατηγορία αντιλήψεων περί πολιτικής ως συγκυριακού ή τυχαίου αντικειμένου ενδιαφέροντος τροφοδοτούν αρκετά μαζικά τις δύο κατηγορίες πολιτικού ενδιαφέροντος: Κατά 19,3% και 7,9% αν είναι άνδρες και κατά 15,7% και 7,7% αν είναι γυναίκες.

Είναι φανερό, συνεπώς, με βάση τα παραπάνω, ότι η δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος καθόλου δεν προδικάζει την «ποιότητα» του ενδιαφέροντος αυτού, ενώ σαφώς λιγότεροι από τους μισούς άνδρες και ελαφρά περισσότερο από μία στις τρεις γυναίκες που ενδιαφέρονται για την πολιτική αντιλαμβάνονται το αντικείμενο του ενδιαφέροντός τους στη δημόσια και συλλογική διάστασή του. Είναι εξάλλου ενδεικτικό του τύπου του ελληνικού πολιτικού συστήματος και της συνολικής φυσιογνωμίας της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας ότι αν, παρ' όλα αυτά, η μαζικότερη κατηγορία αντιλήψεων για την πολιτική είναι στους άνδρες όντως «πολιτική» και παραπέμπει στη δημόσια και συλλογική διάσταση της σχετικής διαδικασίας, έστω με ποσοστό 28,2%, στις γυναίκες αντίθετα η μαζικότερη κατηγορία αντιλήψεων, με 23,5%, είναι αυτή που παραπέμπει στο ότι η πολιτική αφορά επιλεκτικά ορισμένους, και όχι τον/την ερωτώμενο/η. Πολίτες δευτέρας κατηγορίας, που μόνο κατ' εξαίρεση γίνονται αποδεκτές στο πολιτικό παιχνίδι και προς τις οποίες το κράτος ως «αρωγός» απευθύνει μέτρα τα οποία διευκολύνοντας την εκπλήρωση των παραδοσιακών τους ρόλων τούς νομιμοποιούν συγχρόνως, οι γυναίκες βρίσκονται μαζικότερα, τόσο αντικειμενικά όσο και υποκειμενικά όπως βλέπουμε, στο περιθώριο της πολιτικής διαδικασίας. Αν το στοιχείο αυτό αποτελεί σημαντικό δεδομένο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, το ίδιο σημαντικό είναι και το ότι, τόσο στο επίπεδο των διάχυτων κοινωνικών αντιλήψεων σχετικά με την «πολιτικοποίηση» των Ελλήνων όσο και σ' αυτό των επιστημονικών, όταν παραπέμπουμε χωρίς διάκριση ως προς το φύλο (σε μια βαθύτατα σεξιστική κοινωνία) στο συγκριτικά υψηλό ποσοστό πολιτικού ενδιαφέροντος που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική κουλτούρα, είναι κυρίαρχη η υπέρπουσα ταύτιση: πολίτης = άνδρας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα υψηλά επίπεδα πολιτικού ενδιαφέροντος τα οποία χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία συγκριτικά με άλλες κοινωνίες, ιδιαίτερα της

Νότιας Ευρώπης, με τον τρόπο με τον οποίο συνήθως προσδιορίζονται ποσοτικά, κρύβουν μια άλλη, πολύ σημαντικότερη όψη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας: αυτήν που αφορά το ότι η πρόσληψη της πολιτικής ως συγκρουσιακής κοινωνικής διαδικασίας, στο πλαίσιο της οποίας τα διακυβεύματα αφορούν όλους, δηλαδή αφορούν και τον καθένα ατομικά με την ιδιότητα του μέρους του όλου, είναι μειονότητα στο επίπεδο των αντιλήψεων για την πολιτική και το «πολιτικό». Παρά τον πολυσήμαντο χαρακτήρα της σχετικής πρόσληψης τον οποίο μαρτυρούν τα στοιχεία που είδαμε, είναι φανερό ότι μπορούμε αρχικά να απομονώσουμε δύο συγκροτημένες συνιστώσες της πλειοψηφούσας αντίληψης:

α) Την αντίληψη ότι η πολιτική δεν είναι για όλους, ή δεν είναι για όλους πάντα: Δεν είναι για όσους στερούνται κάποια ιδιότητα (μόρφωση, νεαρή ηλικία, ανδρικό φύλο κ.ά), μια αντίληψη που προβάλλεται από άτομα που χαρακτηρίζονται από τη σχετική «έλλειψη», και δεν είναι για όσους δεν αντιμετωπίζουν κάποιο πρόβλημα (γι' αυτούς που είναι «τακτοποιημένοι» ή δεν έχουν παιδιά να «τακτοποιήσουν»). Εξάλλου, το πολιτικό ενδιαφέρον μπορεί να το καθορίζει η συγκυρία (τώρα πια δεν ενδιαφέρομαι) ή η «τύχη» (έτσι έμαθα, ή δεν έμαθα από μικρός).

β) Την αντίληψη ότι η σχέση άτομο πολιτική είναι ιδιωτική και όχι δημόσια υπόθεση (να μου βρουν δουλειά, να με φροντίσουν όταν...) ⁸⁵ ενώ η εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία δημιουργεί αναμονές έμπρακτης/άμεσης ανταπόδοσης, ή είναι απόρροια «υποχρέωσης» προς κάποιον.

Το ότι λιγότερο από μία στις πέντε γυναίκες και από έναν στους τρεις άνδρες τονίζουν τη συλλογική διάσταση της πολιτικής, το χαρακτήρα του δημοσίου συμφέροντος που εκφράζει και την κυριαρχική επίδρασή της σε όλους τους τομείς της ζωής, διαψεύδει έντονα και καταλυτικά το στερεότυπο περί «πολιτικοποιημένων» Ελλήνων. Αντίθετα, κυριαρχεί όπως φαίνεται μια απολιτική πρόσληψη της πολιτικής, με ποικίλες εκφράσεις, στην οποία χάνεται εντελώς το συλλογικό και το δημόσιο ως συστατικό στοιχείο της ουσίας του πολιτικού, η πολιτική μετατρέπεται σε διαδικασία ατομικής διαμεσολάβησης για την ατομική επίλυση ατομικών προβλημάτων (σφραγίδα του πελατειακού συστήματος στο επίπεδο των αντιλήψεων) ή σε τυχαίο και συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος όπως τόσα άλλα που αφορά ορισμένους μόνο, ή υποβιβάζεται σε θέαμα που το παρακολουθούμε στην τηλεόραση κυρίως, το οποίο είναι έξω και μακριά από εμάς. Δηλαδή, τελικά, η πολιτική αποπολιτικοποιείται.

Αν πράγματι, λοιπόν, από τις σημαντικότερες παραμέτρους της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας είναι το υψηλό επίπεδο δηλώσεων πολιτι-

85. Τονίζω το «ιδιωτική» για να αποφύγω τη σύγχυση με άλλη κατηγορία αντιλήψεων όπου θα μπορούσε, δυνητικά, να εκφράζεται «πολιτική» πρόσληψη, στη βάση κατηγοριακών (ταξικών ή άλλων) συμφερόντων, και όχι με σημείο αναφοράς τη γενικευτική αντίληψη περί δημοσίου συμφέροντος. Δεν πρόκειται όμως γι' αυτό. Είναι ελάχιστα τα σπέρματα κοινωνικής (ταξικής) ανάλυσης τα οποία διαφαίνονται σε κάποιες αντιλήψεις για την πολιτική, στα οποία μάλιστα η διάκριση που τονίζεται είναι αυτή που αφορά τη σχέση πλούσιοι-φτωχοί.

κού ενδιαφέροντος, αυτό συμβαίνει κυρίως επειδή σ' αυτό (αλλά και στις αιτιολογήσεις για την έλλειψή του) υποκρύπτεται σε μεγάλο βαθμό μια αντίληψη για την πολιτική που δεν τη συνδέει κυρίως με τα «κοινά», αλλά (είτε θετικά είτε αρνητικά) με τα στενά «ιδιωτικά» συμφέροντα. «Μ' ενδιαφέρει η πολιτική γιατί θέλω να βρω δουλειά» ή «Δεν μ' ενδιαφέρει η πολιτική γιατί ούτως ή άλλως εγώ για να ζήσω πρέπει να δουλέψω». Πόσο αρνητικό σχόλιο για τη φυσιογνωμία της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και πόσο ενδεικτική για το χαρακτήρα της πολιτικής συμμετοχής και της ποιότητας της ατομικής εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας είναι η περιοριστική, ιδιοτελής και ατομικιστική αυτή πρόσληψη της τελεολογίας της πολιτικής, η οποία αποπολιτικοποιεί εντελώς, όπως ήδη είπαμε, τη σχετική έννοια, ανάγοντας συγχρόνως τα δεδομένα περί υψηλού επιπέδου πολιτικού ενδιαφέροντος σε σχεδόν άχρηστα γενικευτικά στοιχεία χωρίς το αναμενόμενο κοινωνικό αντίκρισμα: Πάνω από τα μισά άτομα που απαντούν θετικά στη σχετική ερώτηση, *καθόλου δεν ενδιαφέρονται για τα κοινά* το πολιτικό ενδιαφέρον γι' αυτά υποδηλώνει αντίθετα ατομικό τρόπο προώθησης ατομικών συμφερόντων, ή το ρόλο του θεατή, καθορίζοντας παράλληλα και αντίστοιχους τύπους πολιτικής συμμετοχής.

Αν αυτή η όψη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας είναι μια απ' όσες κρύβονται πίσω από άλλες τις οποίες συνθέτει πληθώρα αποσπασματικών ποσοτικών δεδομένων, γίνεται νομίζω φανερό ότι είναι καιρός πια να βρουν κάποιο σημείο τομής οι θεωρητικές, κυρίως ιστορικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις που αναφέρονται — και χωρίς να το δηλώνουν ακόμα — στους παράγοντες διαμόρφωσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και που σχολιάζουν — χωρίς στοιχεία συνήθως, αφού δεν μπορούν να κάνουν αλλιώς — ορισμένες πλευρές της φυσιογνωμίας της, με τις εμπειρικές μελέτες (ποσοτικές και ποιοτικές) που μπορούν να παρέχουν τα απαραίτητα δεδομένα για τον έλεγχο υποθέσεων και τη διατύπωση νέων θεωρητικών σχημάτων για διερεύνηση. Διότι, το ποιες όψεις της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας θα διερευνηθούν οι πολιτολογικές έρευνες στη χώρα αυτή, με ποιο κοινωνικό κόστος ή όφελος, συνδέεται βέβαια και με το είδος της προσέγγισης που θα υιοθετήσουν. Και στη σημερινή συγκυρία είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα επιστημονικά και επιτακτική κοινωνικά η πρόκληση της *εις βάθος* μελέτης της φυσιογνωμίας της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας έτσι ώστε, μεταξύ άλλων, έχοντας σφαιρική και σαφή (και όχι παραπλανητική ή αποσπασματική) γνώση/εικόνα της σχετικής πραγματικότητας, να μπορέσουμε «να φανταστούμε όλοι υπεύθυνα το μέλλον».⁸⁶

86. Διευρύνω εδώ μια διατύπωση που ανήκει στον Κ. Τσουκαλά (ΤΑ ΝΕΑ, 22/7/89), ο οποίος, αναφερόμενος στους πολιτικούς, επισημαίνει τις συνέπειες στο επίπεδο της δημοκρατίας «όταν οι πολιτικοί δεν αναλαμβάνουν το ρόλο εκείνου που οφείλει να φανταστεί υπεύθυνα το μέλλον».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

A. Ελληνική

- Βεντούρης Ν., 1977, *Πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Καφετζής Π., 1988, «Ευρωπαϊκός Νότος: σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69Α, 1988, σελ. 24-66.
- Μπεχράκης Θ., Νικολακόπουλος Η., 1988, «Κομματική επιλογή και αξιολόγηση των πολιτικών: μια κρίσιμη διάσταση του εκλογικού ανταγωνισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69Α, 1988, σελ. 82-125.
- Νικολακόπουλος Η., Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1988, *Ερευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*, Αθήνα, Γ.Γ.Ι./ΕΚΚΕ.
- Παναγιωτοπούλου Ρ., 1989, «Απασχόληση και πολιτική συμπεριφορά των γυναικών: Μερικές προκαταρκτικές σκέψεις», *Δίνη*, 4, 1989, σελ. 55-61.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1986, *Έκδηλη πολιτική κοινωνικοποίηση στην αρχή της εφηβείας*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1987, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1988, *Πολιτική συμπεριφορά*, πολυγραφημένες πανεπιστημιακές παραδόσεις, Αθήνα, τμήμα Π.Ε.Δ.Δ.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 1989, «Οι Ελληνίδες και η ψήφος: Το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 73, 1989, σελ. 3-38.
- «Πολιτική συμπεριφορά», 1988, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69Α, ειδικό τεύχος.
- Τερλεξής Π., 1975, *Πολιτικοί προσανατολισμοί και κοινωνική αλλαγή*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Τερλεξής Π., 1975β, *Πολιτική κοινωνικοποίηση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Τερλεξής Π., 1976, *Πολιτική συμμετοχή στο σύγχρονο κράτος*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Τσαούσης Δ., 1971, *Μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα.
- Τσαούσης Δ., 1982, «Εκλογές και πολιτική παράδοση», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 2, 1982, σελ. 77-92.
- Τσαούσης Δ. (επιμ.), 1983, *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα, Εστία.
- Τσουκαλάς Κ., 1977, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΕΠΕ/Εξάντας, σελ. 73-112.
- Τσουκαλάς Κ., 1981, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς Κ., 1983, «Παράδοση και εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα» στο Τσαούσης Δ.Γ. (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα, Εστία, σελ. 37-48.

B. Ξενόγλωσση

- Almond G.A., Verba S., 1965, *The civic culture*, Βοστώνη, Little Brown (α έκδοση 1963).
- Almond G.A., Verba S. (επιμ.) 1980, *The civic culture revisited*, Βοστώνη, Little Brown.

*Περιλαμβάνονται μόνο δημοσιεύσεις που αναφέρονται στο κείμενο.

- Badie B., Gerstle, J., 1979, *Sociologie Politique, Lexique*, Παρίσι, P.U.F.
- Badie B., 1986, *Culture et politique*, Παρίσι, Economica.
- Badie B., 1988, *Le développement politique*, Παρίσι, Economica.
- Barry B.M., 1970, *Sociologists, economists and democracy*, Λονδίνο, Collier MacMillan.
- Bourdieu P., 1980, *Le sens pratique*, Παρίσι, Minuit.
- Capdevielle J. κ.ά., 1981, *France de gauche vote a droite?* Παρίσι, Presses de la F.N.S.P.
- Cot J.P., Mounier J.P., 1974, *Pour une sociologie politique*, Παρίσι, Seuil.
- Diamandouros N., 1983, "Greek Political culture in transition. Historical origins, evolution, current trends", στο Clogg R. (επιμ.), *Greece in the 80s*, Λονδίνο, MacMillan.
- Dunner J., 1970, *Dictionary of Political Science*, Totowa, Littlefield, Adams.
- Eurobarometer*, 30, 1988, Commission of the European Communities.
- Grawitz M., 1981, *Lexique des Sciences Sociales*, Παρίσι, Dalloz.
- Grawitz M., Leca J., 1985, *Traite de Science Politique*, τ. 3, *L' action politique*, Παρίσι, P.U.F.
- Herzfeld M., 1986, "Within and Without: The category of "Female" in the Ethnography of Modern Greece", στο Dubisch, J., *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, σελ. 215-233.
- Howard D., 1989, *Defining the political*, Λονδίνο, MacMillan.
- Leca J., 1985, "La theorie politique", στο Grawitz, M., Leca, J., *Traite de Science Politique*, τ.1, Παρίσι, P.U.F., σελ. 47-174.
- Pantelidou – Maloutas M., 1989, "Age and political interest in Greek political culture", Paper prepared for the workshop on West European Political Cultures in a Comparative Perspective, ECPR Joint Sessions of Workshops, Παρίσι, Απρίλιος 1989.
- Pateman C., 1980, "The civic culture: A philosophic critique", στο Almond G., Verba S. (επιμ.), *The civic culture revisited*, Βοστώνη, Little Brown, σελ. 57-102.
- Patrick G.M., 1984, "Political Culture", στο Sartori G. (επιμ.), *Social Science Concepts*, Beverly Hills, Sage Publications, σελ. 265-314.
- Pye L., Verba S. (επιμ.), 1972, *Political culture and political development*, Princeton, Princeton University Press (α' έκδοση 1965).
- Roberts G., 1971, *A dictionary of Political Analysis*, Λονδίνο, Longman.
- Robertson D., 1985, *The Penguin Dictionary of politics*, Harmondsworth, Penguin.
- Schemel Y., 1985, "Les cultures politiques", στο Grawitz M., Leca J., *Traite de Science Politique*, τ. 4, Παρίσι, P.U.F., σελ. 237-307.
- Verba S., Nie N., Kim J., 1978, *Participation and political equality*, Κάμπριτζ, Cambridge University Press.
- Wiatz J.J., 1980, "The civic culture from a marxist-sociological perspective", στο Almond G., Verba S. (επιμ.), *The civic culture revisited*, Βοστώνη, Little Brown, σελ. 103-123.